

The Importance of Customer Relationship Management: Need of the Hour

Dr. Shreekant S. Chaudhary

Assistant Professor,

A.D.P.M.'s Women's College of Arts,
Commerce & Home Science, Jalgaon

Abstract :

The concept of Customer Relationship Management began in the decade of 1970s. Customer Relationship Management (CRM) is an important concept for the technological solutions for effective business management. In a global competitive market, companies need to maintain fine and positive relationship with their consumers. Customer Relationship management (CRM) is a procedure in which a business or other organization maintain its interactions with consumers, by using data analysis to study fair amount of information.

Analysis:

Customer Relationship Management is an old terminology in marketing in the field of economy. The significant features in the Customer Relationship Management are loyalty and consumer satisfaction. Good Customer services are the main pillars required for building a progressive and developed organization or any company. CRM is a set of principles that organizations follow to maintain and increase their customer base on day to day basis. CRM is playing a huge role in increasing the market share, it increases productivity, boosting of employee's morale and at the same time it improves the in depth customer knowledge. Customer Relationship Management is a concept of a services such as skills, process

technologies which allow companies to get more profit by using and providing a fine CRM. The Importance of CRM:

In the present world companies are facing the toughest competition ever. There is no brand loyalty as such. People have a number of choices in the selection of products, which will fit their budget. Through proper and meaningful Customer Relationship Management the companies built strong brand loyalty and retaining them in the coming future. Customer Relationship Management is comprehensive strategy for any company for its overall progress and development. Basically, it requires a long term plan for its true realization. CRM improves the work culture of any company and stay connected with its customers promoting a fine relationship with them which in turn enhances sales revenue and profitability. Customer Relationship Management has achieved an importance with the arrival of e-commerce in the market.

Customer Relationship Management has gained importance with the onset of e-commerce. It is a overall strategy for an organization and not just a short-term sales tool. It requires a long term plan. It is a concept which is quite old one. It has to be based on the loyalty and customer satisfaction. Customer services are required to build a relationship of belief and cooperation. It is a kind of strategy which company uses to handle customer interactions.

The target of CRM is to increase sales by improving customer loyalty and satisfaction. CRM helps company stay connected with its customers promoting a positive relationship with them which in turn overall increases sales revenue and profitability.

SIGNIFICANCE OF CRM:

It is quite significant to train sales people and employee how to use help profiled information to keep the Customer Relation strong. Today's companies are facing the toughest competition ever. There is no brand loyalty. Customer Relationship Management is

all about building strong brand loyalty and retaining them.

The main three stages of Customer Relationship Management are following —

i) Acquisition of Customers —

ii) Retaining Customers —

iii) Trust Building with Customers —

I) Acquisition of Customers—

1 Targeting Customers 2 Enquiring Management 3) Closing the sale

Internet, they will be lost. Almost care should be taken to catch the customer's attention.

1 Targeting Customers—It is an important component of CRM.

Enquiring Management —

There is a very short stage and thus has to be handled carefully and tactfully. Many customers come forward and respond to the Advertisements and to other means of communication. Once they come forward, their interest in the product should be kept alive by giving proper demonstration and information of the product. If the customers lose

3) Closing the sale —

After effective presentation, carefully close the sale. Remove objections if any, satisfy the customer, negotiate the terms and close the sale.

II) Retaining or Sustaining Customers —

1 Customers are easy to get, but retaining them is the tremendous difficult task.

2 Today's customers get upset with a particular product easily.

3 They need frequent change.

4 The companies' should ready for the new changes according to new trends. They should make products to meet customer needs and desires.

5 Retaining consumers is a tricky job.

6 And generally all techniques such as projection of product performance, good after sale services, awards, and medals is highlighted.

7 People fall victim to all this sales and believe the manufacturer and company.

8 People always want something new all time for example: various methods such as Tea parties—Chamber, Tea parties—Tupperware, Counselling—Revlon, new trends in marketing and such products. Responsiveness Grievance handling is all taken care of smoothly and properly

9 Sustaining Customers could be made through Market Research, Competitive Information, Complaints, Compliments and Suggestions.

Extend those benefits to your customers which are very important and significant to customers but which cost little.

10 This is because the financial directors do not like to part with the profit of the company.

11 It has been noticed that customers are not all the time looking out for freebies.

12 They require gratitude from the company that they are loyal customers.

13 Many a times, such schemes run into trouble because they are developed in a hurry, to fix some marketing problem.

III) Relationship Building with Consumers —

Make customer the centre of the universe and ensure customer satisfaction and customer delight. Following are the suggestions to build the relationship with customers.

* Customers are seeking easy access to if person in the company for grievance handling.

* Expects fast solutions for his problems.

* Expects appropriate anticipation of his needs.

* Looks forward to two way interaction.

* He is delighted if he is continuously wooed and indulged.

* Whenever there is a sale or some food festival the regular customer gets mailers before hand.

* Frequent Flyer programmes have been started by various Airways to acknowledge the loyal customer.

* They are given a lot of attention and choices in terms of free upgradation of economy

class. (In case seats are available) ,VIP lounge access, 50% discount on stay and F&B in certain hotels, 50% for the spouse etc.

Conclusion:

Nowadays the many five star resorts too have started with getting of privileged cards to loyal customers for their retention. This enables a customers many facilities and amenities with much safety. Credit Card Companies too give a host of privileges to its customers. The purpose of relationship building should be healthy relationship between consumers and company in order to develop their own interests. This aspect requires a deep understanding of human behavior. Very often there is a delicate balance of between attempting stronger relationships and irritating your customers. It is a demanding aspect in the current scenario of economics. It helps to grow and develop economy at large extent. For that genuine relationship between consumers and the company should be held at high esteem.

References:

- 1 Conceptual Issue in Consumer Behavior — S. Ramesh Kumar, Education (Singapore) Pvt. Ltd., Delhi.
- 2 Customer Relationship Management — V. Venketa Raman, G. Somayajulu
- 3 Customer Relationship Management — Jadish Seth
- 4 Customer Relationship Management — Dr. Sanjay S. Captan
- 5 Customers Relationship Management & Corporate Strategy Initiatives — Arun Balakrishnan
- 6 C.R.M. — A Key to Corporate Success Emerging Trends & Issues — N. Subramanyam
- 7 C.R.M. Management — M. L. Agrwal

□□□

17

India as a Vishwaguru and Relevance of English language

Dr. Dadarao K. Upase

Head Dept. of English

Arvindbabu Deshmukh Mahavidyalaya

Bharsingi, Tah-Narkhed, Dist-Nagpur

Abstract:

India is a multilingual country, not a monolingual country like England, America. Languages like Marathi, Gujarati, Hindi, Bengali, Malayalam, Orissa, Tamil, Konkani, Sindhi, Nepali etc. are spoken in various regions of India. Some have it as their mother tongue, while others have acquired it through years of residence in the region. Those regional languages have a place in the curriculum at school level; The first reason is that since those languages are acquired by them from birth, it does not take time to absorb the knowledge gained from those languages. Apart from this, the second reason is that with the introduction of the arrangement, vocabulary, syntax, proverbs, euphemisms, phrases, etc., the Indian culture and social customs etc. are automatically recognized at an educated age. A third reason is that learning a new language saves children wasted intellectual labor and years. It saves the time required for first introduction to the new language and then acquiring knowledge from it. An educationist like Macaulay, who laid the foundation of the education system in India, has also given a favorable opinion about imparting education through native language. But English is the language of knowledge of the world. We cannot deny the fact that 'Elimination of English will not make it possible for us to reach the various fields of knowledge in the world

3.2.1

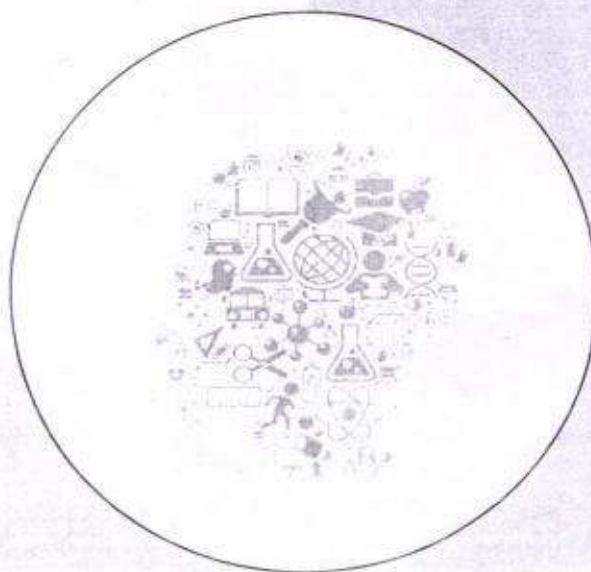
K.h.N

ISSN No 2347-7075

Impact Factor- 7.328

Volume-5 Issue-3

**I
J
A
A
R**

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

communities, including the Bhil, Pawara, and Kokni tribes, among others. The district is characterized by a mix of rural and urban areas, with agriculture being the primary occupation in rural regions and trade and commerce playing a significant role in urban centers like Jalgaon City and Bhusawal.

The district's geography is diverse, with fertile plains, hilly terrain, and the presence of the Tapi and Girna rivers. Jalgaon District has a rich cultural heritage, with a blend of Marathi, tribal, and

other regional cultures. The district is known for its festivals, traditional art forms, and historical landmarks, including the famous Ajanta and Ellora caves, which are UNESCO World Heritage Sites. In terms of governance, Jalgaon District is divided into several talukas (sub-districts), each with its administrative headquarters. These talukas are further divided into villages, where tribal communities reside.

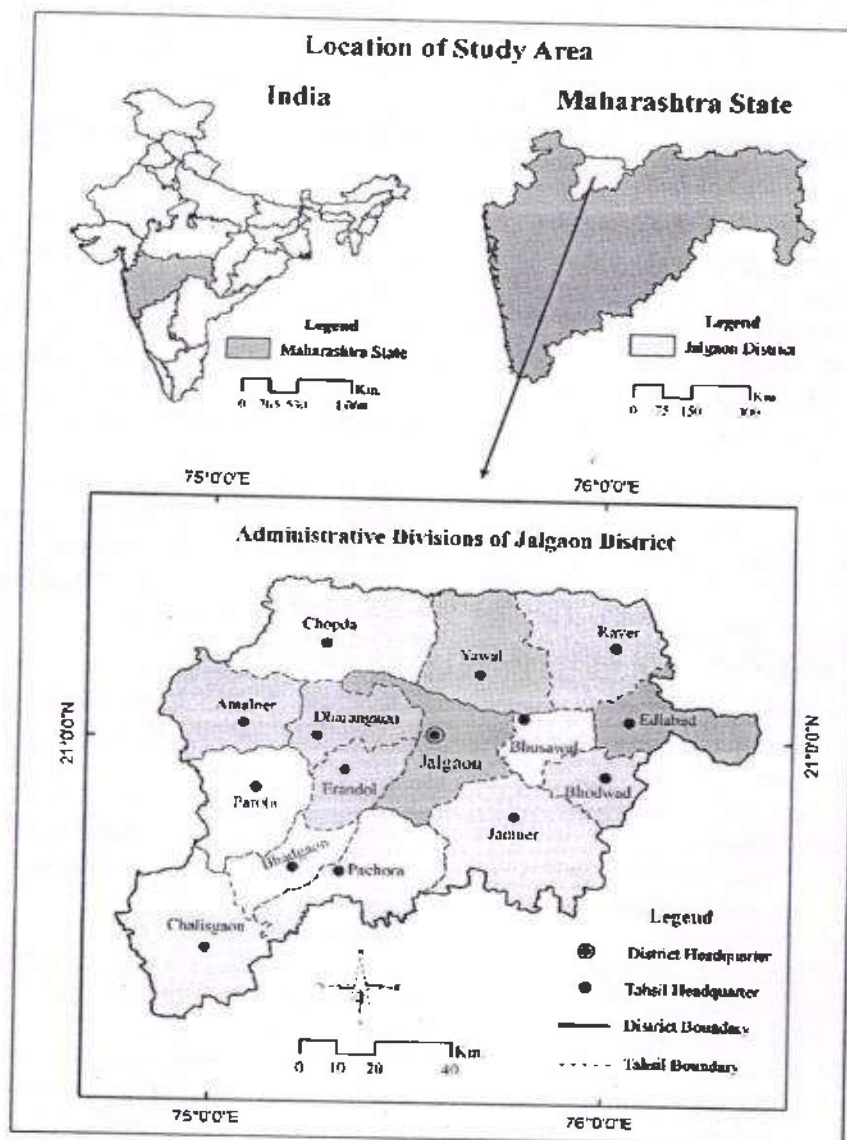

Fig. 1

Aims & Objectives

The main objectives of the study are:-

1. To analyze the sex ratio disparities among different tribal communities in Jalgaon District, Maharashtra, India.
2. To identify factors such as education, healthcare, and socio-economic status that may influence sex ratios within tribal populations in the study area.

Methodology & Data Source

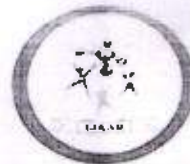
Gather sex ratio data at the village or community level for different tribal communities in Jalgaon District from the latest available census.

Dr. Kishor H. Nehete, Dr. Dattatraya Harpale & Dr. Smita Harane

Collect data on education, healthcare, and socio-economic status of tribal populations from secondary sources such as government reports and surveys. Use Geographic Information Systems (GIS) to map the sex ratios of different tribal communities across the district. Calculate average sex ratios for each tribal community and identify areas or communities with imbalanced sex ratios.

Analyze the relationship between sex ratios and factors such as education, healthcare, and socio-economic status to identify potential correlations and influences. Identify areas or communities with skewed sex ratios and analyze potential reasons for

Examining Sex Ratio Disparities among Tribal Communities in Jalgaon District: A Demographic Analysis

Dr. Kishor H. Nehete¹, Dr. Dattatraya Harpale² & Dr. Smita Harane³

¹Dept. of Geography A.D.P.M.S. Women's College, Jalgaon

²H. P. T Arts & RYK Science College, Nashik Maharashtra.

³SPH Arts, Science and Commerce Mahila College, Malegaon Nashik

Corresponding Author- Dr. Kishor H. Nehete

DOI- 10.5281/zenodo.10867690

Abstract:

This research investigates the sex ratio disparities among tribal communities in Jalgaon District, Maharashtra, India, employing a demographic analysis approach. Sex ratio, defined as the number of females per 1000 males, is a critical indicator of gender balance within populations. Among tribal communities, understanding sex ratio patterns is essential for comprehending gender dynamics, societal structures, and potential areas of gender-based inequalities. Utilizing data from the latest census, the study focuses on mapping the sex ratios of different tribal communities across the district. By examining sex ratios at the village or community level, the research aims to identify areas or groups with imbalanced sex ratios. Additionally, factors such as access to education, healthcare, and socio-economic status will be analyzed to understand their influence on sex ratios within tribal populations.

The findings of this study are expected to shed light on the sex ratio disparities among tribal communities in Jalgaon District. Identifying areas or communities with skewed sex ratios can help policymakers and stakeholders develop targeted interventions to address gender-based inequalities. Furthermore, the research aims to contribute to the broader understanding of gender dynamics within tribal populations and inform strategies for promoting gender equality and empowerment among tribal communities in Maharashtra.

Keyword: Scheduled Tribe, policymakers and stakeholders.

Introduction:

Sex ratio, the number of females per 1000 males, is a fundamental demographic indicator reflecting the balance between the sexes within a population. Among tribal communities, sex ratio analysis is crucial for understanding gender dynamics, societal structures, and potential gender-based disparities. Jalgaon District in Maharashtra, India, is home to several tribal communities, each with its unique cultural practices and socio-economic characteristics. This research aims to examine the sex ratio disparities among tribal populations in Jalgaon District, providing insights into the gender composition of these communities and identifying potential areas of gender-based inequalities.

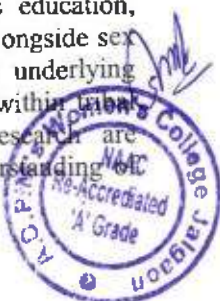
Understanding the sex ratio patterns within tribal communities is essential for formulating targeted interventions and policies to address gender disparities and promote gender equality. The study utilizes demographic analysis techniques to map the sex ratios of different tribal communities across the district. By analyzing factors such as education, healthcare, and socio-economic status alongside sex ratios, the research seeks to uncover underlying factors influencing gender imbalances within tribal populations. The findings of this research are expected to contribute to a better understanding of

gender dynamics among tribal communities in Jalgaon District. By identifying areas or communities with imbalanced sex ratios, policymakers and stakeholders can develop strategies to address gender-based disparities and promote the well-being and empowerment of tribal women in the region.

Study Area

Area under study is confined to the old administrative part of Khandesh viz. Eastern Khandesh. Since 1 May 1960, it became Jalgaon district. Jalgaon District is the northernmost part of State of Maharashtra. It lies between latitudes 20° N to 21° N and longitudes 74° 55' to 76° 28' E covering an area of 11765 sq. km. According to 2001 census, it has 3679936 populations. The average density of population of Jalgaon district is 313 persons per sq.km. while average state density is 314 persons per sq.km.

So far tribal population is concerned it is very important in Jalgaon district because the total Scheduled Tribal population in the district is 310806 claim 11.84 % of the total population against 8.85 % of the state. The study area for this research is Jalgaon District, located in the northern part of Maharashtra, India. Jalgaon District is known for its agricultural production, particularly of bananas, cotton, and pulses. It is also home to several tribal

accounting 933 in Jalgaon district. The lowest sex ratio was observed in Chalisgaon talasid accounting 906. The highest sex ratio was observed in Chopda (948) followed by Erandol (947), Bhadgaon (947), Dharangaon (944) and Raver (943).

In 2011 sex ratio accounting 924 in Jalgaon district. The lowest sex ratio was observed in Chalisgaon talasid accounting 906 due to urbanization, industrialization of immigration of males in city for education and employment. The highest sex ratio was observed in Yawal (941) followed by Muktainagar (937), Raver (936) and Bhusawal (933). Decadal change of sex ratio from 1991 to 2001 and 2001 to 2011, in study region shows that there is decrease in sex ratio by -7 and -9

respectively. According to census 1991 to 2001, sex ratio Tahasils in study region namely Dharangaon (-16), Amalner (-14), Chopda (-13), Muktainagar (-13), Jalgaon (-11) show a decrease in sex ratio. Remaining tahasils Bhusawal (6), Raver (1), and Bhadgaon (1) show an increase in sex ratio during the decade. According to census 2001 to 2011, sex ratio Tahasils in study region namely Dharangaon (-31), Parola (-26), Jamner (-26), Erandol (-23), Bhadgaon (-20) and Amalner (-18) show a decrease in sex ratio. Rest of the tahasils Bhusawal (11) and Yawal (3) show an increase in sex ratio during the decade. The Muktainagar (0) talasid show no change in sex ratio.

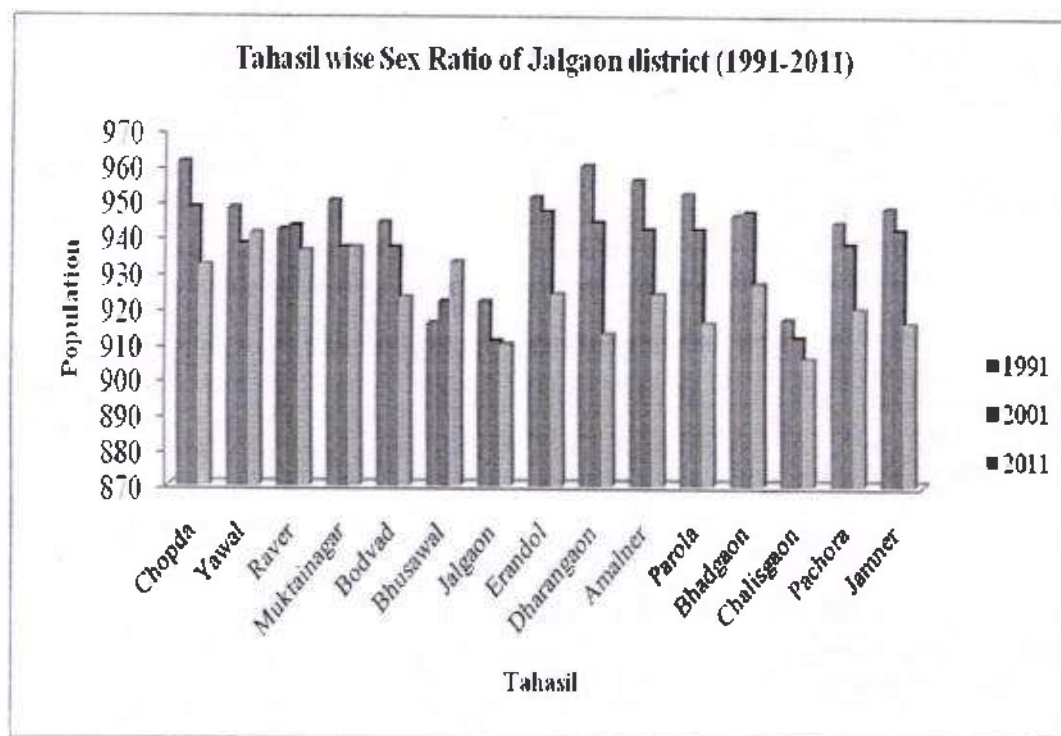

Fig. 2

Sex Ratio of Schedule Tribe

In the present study, attempt has been made to analyse the changed phenomena of sex ratio in tribal population of Jalgaon district. The demographic parameter has been taken into account for the study of human resource development. Any part of the

world, sex ratio has given an important place in the study of human resource development. The regions, where sex ratio is low, have posed an unpleasant problem of gender discrimination, resulting in the fall in the status of human resource.

Table 3: Tahasil wise Rural Urban Sex Ratio of Schedule Tribe (1991)

Sr. No.	Tahsil	Rural	Urban	Total
1	Chopda	952	903	949
2	Yawal	969	930	966
3	Raver	954	1059	958
4	Muktainagar	916	0	916
5	Bhusawal	949	877	914
6	Jalgaon	951	916	940
7	Erandol	958	960	958
8	Amalner	959	999	965
9	Parola	976	967	975
10	Bhadgaon	951	0	951

Dr. Kishor H. Nehete, Dr. Dattatraya Harpale & Dr. Smita Harane

the disparities. Interpret the findings in the context of gender dynamics and societal structures within tribal communities in Jalgaon District. Provide recommendations for policy interventions to address gender-based disparities and promote gender equality among tribal populations in the study area. Highlight the importance of targeted interventions in areas with imbalanced sex ratios to improve the well-being and empowerment of tribal women. The population problem has to be studied by empirical inductive and theoretical deductive method. This may be expressed through logico-mathematical symbolization. The first stage consists of the study relevant books, journals, and census report of the various decades, periodicals, literature, different maps and toposheets of Jalgaon district. Secondary data will be collecting from Collector office, Tahsil office, Grampanchayat, integrated Tribal Development Project Office etc.

The collected data from primary and secondary sources will be analyse by qualitative and quantitative methods. Drawing of maps, graphs etc on the basis of analysis of data for interpretation.

Sex Ratio

Sex ratio is a demographic indicator that measures the number of females per 1000 males in a population. It is calculated by dividing the number of females by the number of males in a population and multiplying by 1000. Sex ratio is an important indicator of gender balance within a population and is influenced by various factors such as biological

differences, cultural practices, and socio-economic conditions. In India, the overall sex ratio is skewed towards males, with the latest census data indicating a sex ratio of 940 females per 1000 males. This imbalance is primarily attributed to factors such as sex-selective abortion, female infanticide, and differential access to healthcare and nutrition. In tribal populations, sex ratios can vary significantly based on cultural practices and socio-economic conditions. Some tribal communities may have more balanced sex ratios, while others may exhibit significant imbalances. Studying sex ratios among tribal populations can provide insights into gender dynamics, societal structures, and potential areas of gender-based disparities.

Analyzing sex ratios in tribal populations can help identify areas or communities with imbalanced sex ratios and guide the development of targeted interventions to address gender-based inequalities. Understanding the factors influencing sex ratios among tribal populations is crucial for promoting gender equality and empowerment within these communities. The human population exhibits certain inhabitant characteristic in terms of sex composition (Joshi and Tiwari, 2011). The change in sex composition is largely reflecting the underlying socio-economic and cultural patterns of society. The ratio between male and female is called as sex ratio. In India, sex ratio defines the number of females per 1000 males in the population.

Table 1: Tahasil wise Sex Ratio of Jalgaon district (1991-2011)

Sr. No.	Name of the Tahasil	Sex Ratio				
		1991	2001	Difference 1991-2001	2011	Difference 2001-2011
1	Chopda	961	948	-13	932	-16
2	Yawal	948	938	-10	941	3
3	Raver	942	943	1	936	-7
4	Muktainagar	950	937	-13	937	0
5	Bodvad	944	937	-7	923	-14
6	Bhusawal	916	922	6	933	11
7	Jalgaon	922	911	-11	910	-1
8	Erandol	951	947	-4	924	-23
9	Dharangaon	960	944	-16	913	-31
10	Amalner	956	942	-14	924	-18
11	Parola	952	942	-10	916	-26
12	Bhadgaon	946	947	1	927	-20
13	Chalisgaon	917	912	-5	906	-6
14	Pachora	944	938	-6	920	-18
15	Jamner	948	942	-6	916	-26
	Total	940	933	-7	924	-9

Source: Census 2011

The table 1 and fig. 2 shows population sex ratio in 1991, 2001 and 2011. According to census 1991, 2001 and 2011, average population sex ratio in Jalgaon district was 940, 933 and 924 respectively. According to census 1991 Chopda tahasil accounts 961 females and ranks first in the

study region. The second high sex ratio of more than 960 females has been observed in Dharangaon, in study region. Bhusawal tahasil exhibits lowest sex ratio 916 in study region.

This has attributed to out migration people for employment and education. In 2001 sex ratio

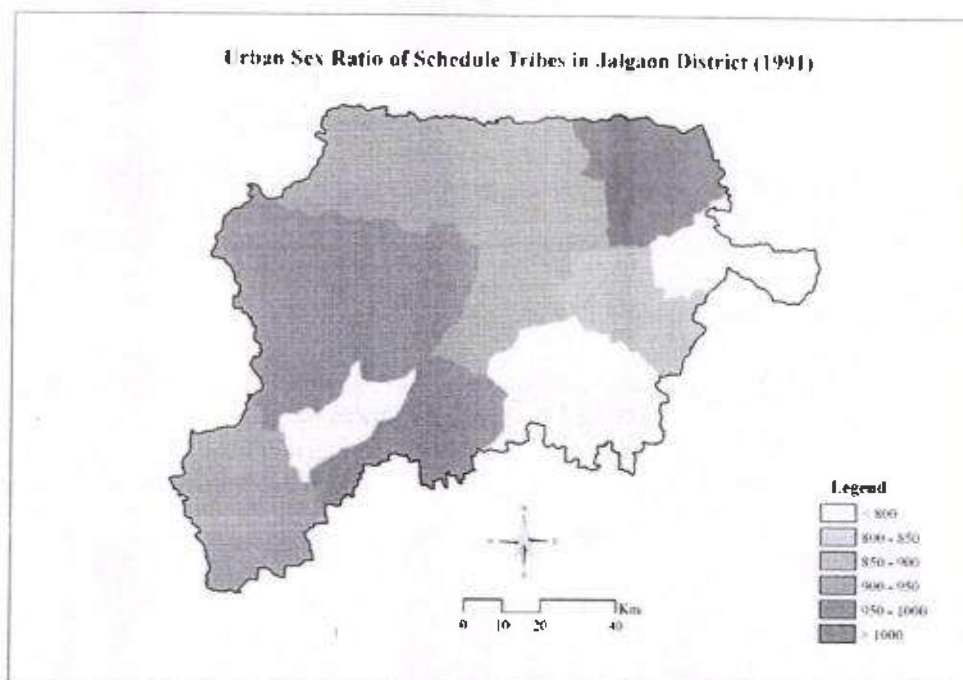

Fig. 5

Conclusion

In conclusion, the analysis of sex ratio disparities among tribal communities in Jalgaon District reveals important insights into gender dynamics and societal structures within these populations. The findings highlight varying sex ratios across different tribal communities, indicating potential areas of gender-based inequalities and disparities.

Chopda emerges as a taluka with the highest sex ratio among tribal populations, suggesting a more balanced gender composition in this area. Yawal, Raver, and Dharangaon also exhibit relatively high sex ratios, indicating a higher proportion of females in these communities.

On the other hand, talukas like Jamner and Bodvad show lower sex ratios, indicating a potential imbalance in gender composition. The analysis also reveals interesting patterns in rural and urban sex ratios among tribal populations. While tribal communities are predominantly rural, areas like Erandol and Amalner show relatively high urban sex ratios, suggesting some level of gender imbalance in urban settings among tribal populations.

Factors such as education, healthcare, and socio-economic status are likely to influence sex ratios within tribal populations. Areas with higher access to education and healthcare facilities may exhibit more balanced sex ratios, reflecting a higher status of women in these communities. Conversely, areas with lower access to such facilities may show lower sex ratios, indicating potential gender-based disparities.

Overall, the findings of this research have important implications for policy and development planning. Targeted interventions aimed at improving access to education, healthcare, and socio-economic opportunities for tribal women can help in promoting gender equality and empowerment within these communities. Addressing the underlying factors influencing sex ratios among tribal populations is crucial for ensuring the well-being and empowerment of tribal women in Jalgaon District.

References

1. Agarwal P. C. and Khan Z. T. (1988), "Spatial Analysis of the level of regional development in Madhya Pradesh", Modern Geographical trends, Ed. By P. Pandey, p. 315.
2. Bhasin V. (2004): Sexual Illness and Underutilization of Biomedicine among Tribal Women of Rajasthan. *Anthropologist*, 6(1): 1-12.
3. Bhat, A. R. (2005): "Human Resources and Socio-economic Development in Kashmir Valley-A Geographical Interpretation", Dilpreet Publishing House, New Delhi.
4. Bhende, A., Kanitkar, T. (1978): "Principal of Population Studies", Himalaya Publishing House, Mumbai.
5. Chaudhari, B. (1982) : Tribal Development in India, Problem and Prospects,
6. Jain, N. (1998): Tribals in Maharashtra State: A Report. In: Vidyut Joshi (Ed.): Tribal Situation in India, *Women's Development*.
7. Rawat Publications, Jaipur, pp. 91-104. Inter India Publication.

11	Chalisgaon	933	915	932
12	Pachora	939	984	942
13	Jamner	964	0	964
Total		953	928	950

Source: Census 2011

The table 2 and fig. 3, 4 and 5 shows tahasilwise rural urban population sex ratio schedule tribe in 1991. The rural sex ratio of schedule tribe study region in 1911 was 953. The highest rural sex ratio of schedule tribe was recorded by Parola (976)

and Yawal (969) tahasils followed by Jamner (964). The lowest rural sex ratio of schedule tribe was observed at Muktainagar (916) and Chalisgaon (933) tahasil.

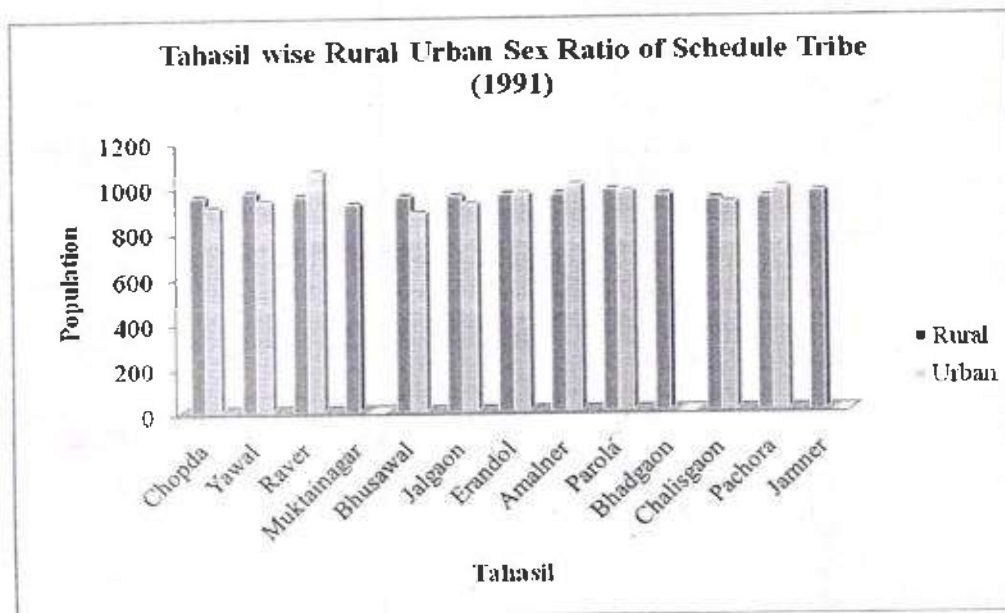

Fig. 3

The urban sex ratio of schedule tribe in 1991 was 928. The highest urban sex ratio of schedule tribe was recorded by Raver (1059), Amalner (999) tahasils followed by Pachora (984). The lowest urban sex ratio of schedule tribe was observed at Bhusawal (877) followed by Chopda

(903) tahasil and Chalisgaon (915). The urban sex ratio is high as compared to rural sex ratio of schedule tribe due to employment opportunity, education, and medical facilities etc. in urban centres

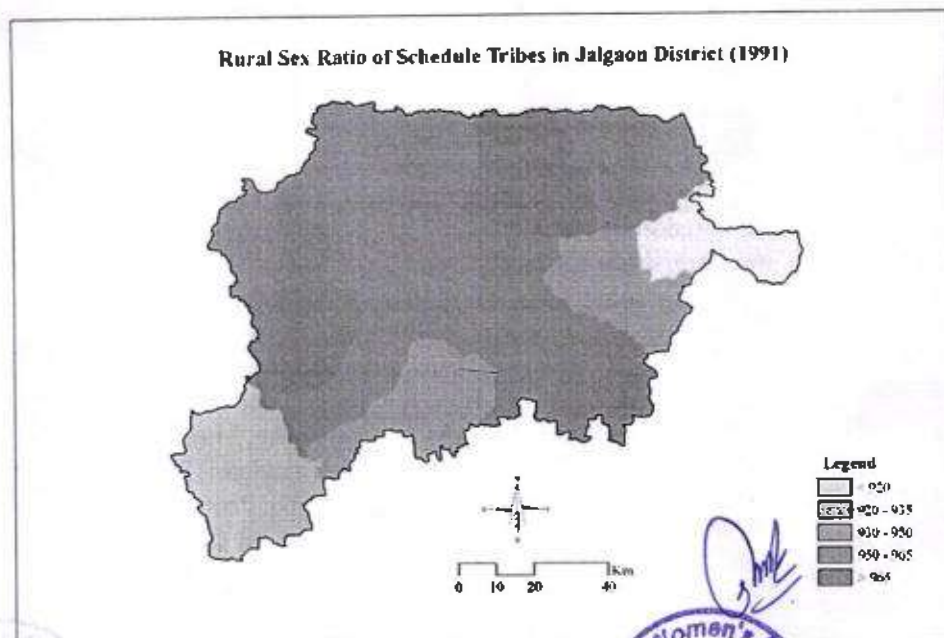

Fig. 4

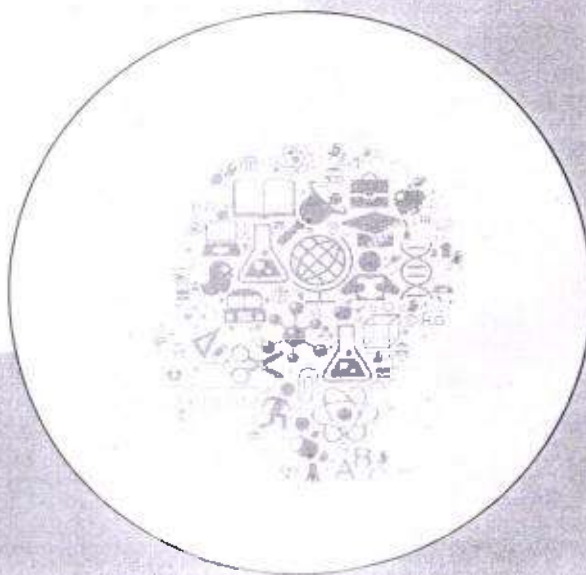
8. Musmade A., More J., Saptarshi P (2011): A Geographical analysis of sex ratio in Rahuri tahasil of Ahmednagar district, paper Vol. XXVII (2).
9. Pendharkar, S. (1990): "Special pattern of sex ratio in south Kokan", Contributors to Indian Geography, Heritage publishers, New Delhi.

K.h. N

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-5 Issue-11

I
J
A
A
R

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

Understanding the Demographic Patterns: A Study of Tribal Population Density in Jalgaon District

Dr. Kishor H. Nehete¹, Dr. Dattatraya Harpale² & Dr. Smita Harane³

¹Dept. of Geography A.D.P.M.S. Women's College, Jalgaon

²H.P.T Arts & RYK Science College, Nashik Maharashtra.

³SPH Arts, Science and Commerce Mahila College, Malegaon Nashik

Corresponding Author - Dr. Kishor H. Nehete

DOI- 10.5281/zenodo.11185080

Abstract:

This research explores the demographic patterns of tribal population density in Jalgaon District, Maharashtra, India, aiming to provide insights into the spatial distribution and socio-economic characteristics of these communities. Tribal populations in India often face marginalization and challenges in accessing basic services and opportunities for development. Understanding their demographic patterns can help in formulating targeted policies and interventions to address their specific needs and improve their well-being. The study utilizes a mixed-methods approach, combining Geographic Information Systems (GIS) analysis with demographic techniques. GIS is employed to map the spatial distribution of tribal populations across the district, using data from the latest census. This mapping is complemented by demographic analysis, which examines factors such as education, healthcare, and socio-economic status to understand their impact on tribal population density. The findings reveal significant variations in tribal population density across different regions of Jalgaon District. Areas with higher tribal population densities are often characterized by lower levels of access to education and healthcare facilities, as well as limited economic opportunities. These findings underscore the need for targeted interventions to improve the well-being of tribal communities in these areas. The research also highlights the importance of considering the socio-economic factors that influence tribal population density. Factors such as access to education and healthcare, as well as economic opportunities play a significant role in shaping the demographic patterns of tribal populations. Addressing these factors through targeted policies and interventions can help in reducing disparities and improving the overall well-being of tribal communities in Jalgaon District. Overall, this research contributes to a better understanding of the demographic patterns of tribal population density in Jalgaon District and provides valuable insights for policymakers and development practitioners working towards the empowerment and inclusion of tribal communities in India.

Keywords: Density, scheduled tribe, demographic.

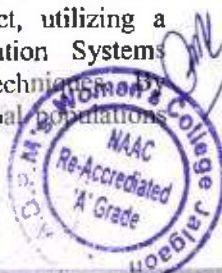
Introduction:

Tribal populations in India represent a diverse and culturally rich segment of society. However, they often face marginalization and socio-economic challenges, including limited access to basic services and opportunities for development. Understanding the demographic patterns of tribal populations is crucial for formulating targeted policies and interventions to address their specific needs and improve their well-being. Jalgaon District in Maharashtra, India, is home to a significant tribal population, comprising various communities with distinct cultural practices and livelihoods. The distribution of tribal populations across the district is influenced by a range of factors, including historical settlement patterns, access to resources, and socio-economic conditions. This research aims to investigate the demographic patterns of tribal population density in Jalgaon District, utilizing a combination of Geographic Information Systems (GIS) analysis and demographic techniques to map the spatial distribution of tribal populations

and analyzing factors such as education, healthcare, and socio-economic status, the study seeks to identify areas with higher concentrations of tribal populations and understand the factors influencing their density. The findings of this research are expected to provide valuable insights for policymakers and development practitioners working to improve the well-being of tribal communities in Jalgaon District. By identifying areas with higher tribal population densities and understanding the socio-economic factors influencing these patterns, targeted interventions can be designed to address the specific needs of these communities and promote their inclusion and empowerment. The Tribal population of Jalgaon district is the mixture of Bhils, Tadvi, Nirdhis, Tokare Koli, Kotils, Pavras, Ramosis, Bhisti kolis, Gonds, Pardhis.

Study Area:

Area under study is confined to the old administrative part of Khandesh viz. Eastern Khandesh. Since 1 May 1960, it became Jalgaon district. Jalgaon District is the northernmost part of State of Maharashtra. It lies between latitudes 20° N

to 21° N and longitudes $74^{\circ} 55'$ to $76^{\circ} 28'$ E covering an area of 11765km^2 . According to 2001 census, it has 3679936 populations. The average density of population of Jalgaon district is 313 persons/ km^2 , while average state density is 314 persons/ km^2 . So far

tribal population is concerned it is very important in Jalgaon district because the total Scheduled Tribal population in the district is 310806 claim 11.84% of the total population against 8.85 % of the state.

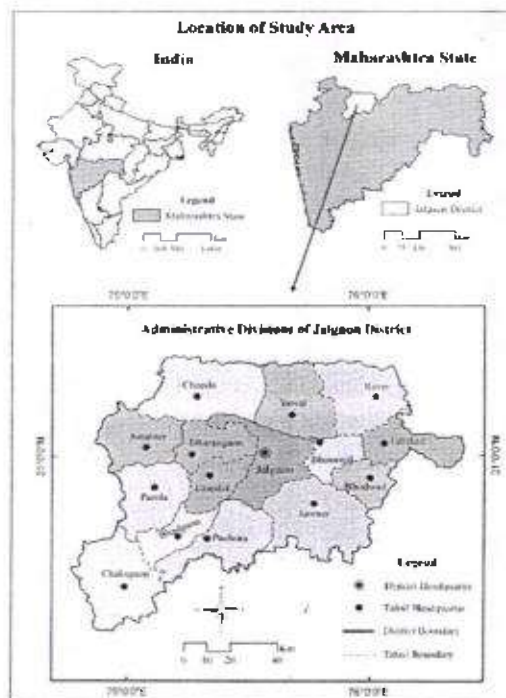

Fig. 1

Aims & Objectives:

The main objectives of the study are:-

1. To map the spatial distribution of tribal population density in Jalgaon District using Geographic Information Systems (GIS) analysis.
2. To analyze the demographic characteristics of areas with high tribal population density, including factors such as education, healthcare, and socio-economic status.
3. To identify correlations between demographic factors and tribal population density in Jalgaon District, with the aim of informing targeted policies and interventions to improve the well-being of tribal communities.

Methodology & Data Source:

This research utilizes a mixed-methods approach combining Geographic Information Systems (GIS) analysis with demographic techniques to study tribal population density in Jalgaon District, Maharashtra, India. Census data on tribal population distribution at the village level is collected from the latest available sources. Additionally, data on topography, infrastructure, and socio-economic indicators such as education and healthcare facilities are gathered. GIS software is used to map the spatial distribution of tribal population density in Jalgaon District. This involves overlaying census data with topographical and infrastructural data to identify areas with higher concentrations of tribal populations. Demographic techniques are employed to analyze the factors influencing tribal population density. This

includes examining variables such as education, healthcare, and socio-economic status at the village level to understand their impact on tribal population distribution. Statistical analysis is conducted to identify correlations between demographic factors and tribal population density. This helps in understanding the underlying factors driving the spatial distribution of tribal populations in Jalgaon District. The findings are interpreted to provide insights into the demographic patterns of tribal population density in Jalgaon District. The results are then used to inform policies and interventions aimed at improving the well-being of tribal communities in the region.

Density of Tribal Population:

Tribal populations, officially known as Scheduled Tribes (STs), are distributed unevenly, with higher concentrations in certain states and lower densities in others. According to the 2011 Census of India, the overall population density of STs in India was 50 persons per square kilometer. However, this figure masks the wide variation seen at the state and regional levels. As of the 2011 Census of India, Maharashtra had a tribal population density of approximately 104 persons per square kilometer. This figure represents the density of Scheduled Tribes (STs) in Maharashtra, which includes various tribal communities living in the state. Maharashtra is home to a diverse range of tribal communities, each with its own distinct culture, language, and way of life. The

Dr. Kishor H. Nehete, Dr. Dattatraya Harpale & Dr. Smita Harane

state has several tribal-dominated districts, such as Thane, Palghar, Nashik, and Gadchiroli, where tribal population densities are relatively higher. These areas often have hilly terrain, dense forests, and a predominantly rural population, which are characteristic of many tribal regions in India. The tribal population density in Maharashtra varies across different districts and regions within the state. While some districts have a relatively high density of tribal populations, others have lower densities. Factors such as geographical location, historical settlement patterns, and access to resources can influence the distribution and density of tribal populations in

Maharashtra. It's important to note that these figures are based on the 2011 Census data, and there may have been changes in tribal population densities in Maharashtra since then. For the most up-to-date information, it's advisable to refer to the latest census or official statistics from the Maharashtra government. Population density is calculated by total population of the tahasil divided by the number person living per square km. Population density give the idea about the geographical distribution of population in the area. The talukawise density, schedule tribe rural and urban population density for the year 1991 etc. is given in table 1.

Table 1: Tahasilwise Schedule Tribe population density of Jalgaon district

Sr. No.	Name	Jalgaon District Density(km ²)	ST Density (km ²)	Rural ST Density (km ²)	Urban ST Density (km ²)
1	Jalgaon	506	43	32	168
2	Chopda	295	51	49	337
3	Yawal	341	50	47	318
4	Raver	374	47	46	268
5	Muktainagar	183	20	20	0
6	Bhusawal	430	18	10	128
7	Jamner	184	15	15	0
8	Erandol	268	28	25	294
9	Amalner	304	30	26	379
10	Parola	196	21	20	168
11	Bhadgaon	264	28	28	0
12	Chalisgaon	262	23	21	120
13	Pachora	286	20	19	228
	Jalgaon District	294	29	26	185

(Source: Census 1991)

As per the table 1 (fig. 2 & 3) the population density of district was 294 per sq. km in 1991. Based on the provided data for Jalgaon District and its various talukas (sub-districts), we can interpret the density of the Scheduled Tribe (ST) population as follows:

The overall population density of Jalgaon District is 294 persons per square kilometer. The ST population density is 29 persons per square kilometer, indicating that STs constitute a significant proportion of the district's population. Chopda has the highest ST population density among the talukas at 51 persons per square kilometer, indicating a relatively high concentration of STs in this area. Yawal and Raver also have relatively high ST population densities, at 50 and 47 persons per square kilometer, respectively. Muktainagar has the lowest ST population density at 20 persons per square kilometer, suggesting a lower concentration of STs compared to other talukas. Bhusawal has a moderate ST population density of 18 persons per square kilometer. Jamner has a relatively low ST population density of 15 persons per square kilometer. Erandol and Amalner have moderate ST

population densities of 28 and 30 persons per square kilometer, respectively. Parola has a relatively low ST population density of 21 persons per square kilometer. Bhadgaon has a moderate ST population density of 28 persons per square kilometer. Chalisgaon has a moderate ST population density of 23 persons per square kilometer. Pachora has a relatively low ST population density of 20 persons per square kilometer. The rural ST population density is generally higher than the urban ST population density in most talukas, indicating that ST communities are primarily concentrated in rural areas. Muktainagar, Jamner, and Bhadgaon have no urban ST population density, suggesting that ST communities in these talukas are predominantly rural. Erandol and Amalner have relatively high urban ST population densities, indicating some level of urbanization among ST communities in these areas. Overall, the data suggests varying levels of ST population density across different talukas in Jalgaon District, with some talukas having higher concentrations of STs compared to others.

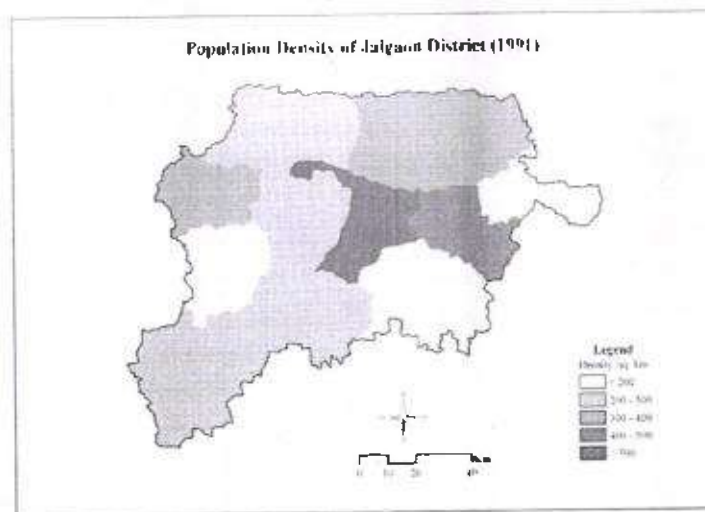

Fig. 2

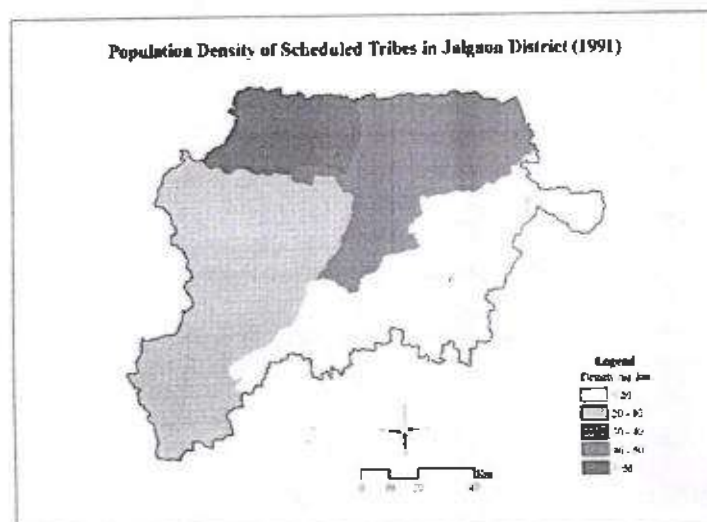

Fig. 3

The talukawise density, schedule tribe rural and urban population density for the year 2001 etc. are given in table 1.

Table 2: Tahasilwise Schedule Tribe population density of Jalgaon district (2001)

Sr. No.	Name	Jalgaon District Density(km ²)	ST Density (km ²)	Rural ST Density (km ²)	Urban ST Density (km ²)
1	Jalgaon	696	63	46	264
2	Chopda	345	89	84	611
3	Yawal	376	77	74	344
4	Raver	426	67	65	359
5	Muktainagar	219	32	32	0
6	Bhusawal	730	36	19	158
7	Jamner	217	21	21	0
8	Erandol	308	36	33	496
9	Amalner	337	39	34	496
10	Parola	215	23	22	181
11	Bhadgaon	294	31	31	0
12	Chalisgaon	284	23	21	145
13	Pachora	316	23	22	230
14	Bodvad	208	12	12	0
15	Dharangaon	279	40	38	242
	Jalgaon District	313	40	37	251

(Source: Census 2001)

Overall District Density: The overall population density of Jalgaon District is highest in Bhusawal taluka at 730 persons per square kilometer, indicating a high population concentration in this area. The ST population density for the district is 63 persons per square kilometer. Chopda has the highest ST population density among the talukas at 89 persons per square kilometer, indicating a high concentration of STs in this area. Yawal and Raver also have relatively high ST population densities, at 77 and 67 persons per square kilometer, respectively. Muktainagar has a lower ST population density at 32 persons per square kilometer. Jamner and Parola have relatively low ST population densities, at 21 and 23 persons per square kilometer, respectively. Bhadgaon has a moderate ST population density of 31 persons per square kilometer. Chalisgaon and Pachora have ST population densities of 23 persons per square kilometer. Bodvad has a relatively low ST population density of 12 persons per square kilometer. Dharangaon has a higher ST population density of 40

persons per square kilometer. The rural ST population density is generally higher than the urban ST population density in most talukas, indicating that ST communities are primarily concentrated in rural areas. Erandol and Amalner have relatively high urban ST population densities, indicating some level of urbanization among ST communities in these areas. Chopda, Yawal, and Raver have significant urban ST population densities, indicating urban settlements of ST communities in these talukas. Muktainagar, Jamner, Bhadgaon, and Bodvad have no urban ST population density, suggesting that ST communities in these talukas are predominantly rural. Overall, the data suggests varying levels of ST population density across different talukas in Jalgaon District, with some talukas having higher concentrations of STs compared to others. Urbanization seems to have a significant impact on ST population distribution, with higher urban densities in talukas like Chopda, Yawal, Raver, Erandol, and Amalner.

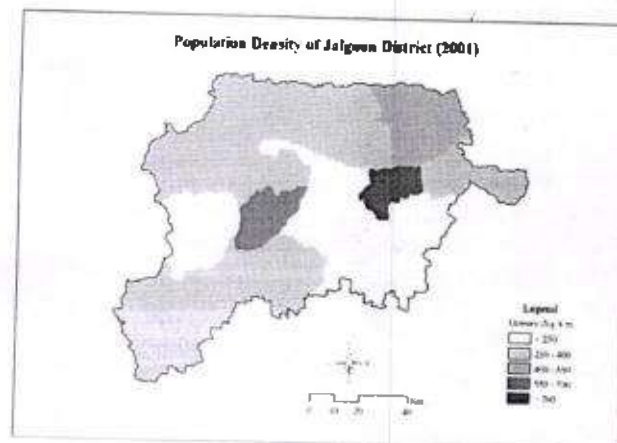

Fig. 4

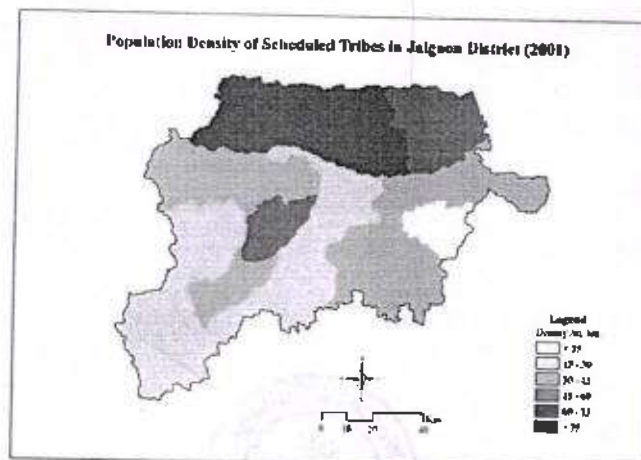

Fig. 5

Conclusion:

In conclusion, the data analysis of tribal population density in Jalgaon District provides valuable insights into the distribution and characteristics of Scheduled Tribes (STs) in the

region. The findings highlight significant variations in ST population density across different talukas, with some areas exhibiting higher concentrations of STs compared to others. Chopda emerges as a taluka with the highest ST population density, indicating a strong

Dr. Kishor H. Nehete, Dr. Dattatraya Harpale & Dr. Smita Harane

presence of tribal communities in the area. Yawal, Raver, and Dharangaon also show relatively high ST population densities, suggesting significant tribal populations in these regions. The data also reveals interesting patterns in rural and urban ST population densities. While ST communities are predominantly rural, areas like Erandol and Amalner show relatively high urban ST population densities, indicating some level of urbanization among tribal populations in these talukas. These findings have important implications for policy and development planning. Targeted interventions and policies can be designed to address the specific needs of ST communities in areas with higher population densities. Improving access to education, healthcare, and economic opportunities in these regions can help in promoting the well-being and socio-economic development of tribal populations. Overall, this study contributes to a better understanding of tribal population distribution in Jalgaon District and provides a foundation for future research and policy initiatives aimed at improving the lives of tribal communities in the region.

References:

1. Agarwal P.C. and Khan Z.T. (1988), " Spatial Analysis of the level of regional development in Madhya Pradesh", Modern Geographical trends, Ed. By P. Pandey, p.p 315.
2. Bhasin V. (2004): Sexual Illness and Underutilization of Biomedicine among Tribal Women of Rajasthan. *Anthropologist*, 6(1): 1-12.
3. Bhat, A. R. (2005): "Human Resources and Socio-economic Development in Kashmir Valley- A Geographical Interpretation", Dilpreet Publishing House, New Delhi.
4. Bhende, A., Kanitkar, T. (1978): "Principal of Population Studies", Himalaya Publishing House, Mumbai.
5. Chaudhari, B. (1982) : Tribal Development in India, Problem and Prospects,
6. Jain, N. (1998) : Tribals in Maharashtra State: A Report. In: Vidyut Joshi (Ed.): Tribal Situation in India, Issues in Development.
7. Rawat Publications, Jaipur, pp. 91-104. Inter India Publication.
8. Musmade A., More J., Saptarshi P (2011) : A Geographical analysis of sex ratio in Rahuri tahasil of Ahmednagar district., paper Vol. XXVII(2).
9. Pendharkar, S. (1990): "Special pattern of sex ratio in south Kokan", Contributors to Indian Geography, Heritage publishers, New Delhi.

K.M.N

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

वर्ष : ९२ मार्च २०२४ पुरवणी विशेषांक १८

॥ श्री विश्वनाथी विजयते ॥
स्थापना : ९ जानेवारी १९९७

प्रकाशक : इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

रायगड जिल्ह्यातील मत्स्यव्यवसायाच्या समस्या आणि संभावना

१) निलिमा केसरीनाथ पाटील

(संशोधक विद्यार्थी)

एस. एन. डी. टी. महिला विद्यापीठ पुणे
मु.पो.- खंडाळे, तालुका-अलिबाग,
जिल्हा- रायगड, पिन-४०२२०९
मोबाइल नंबर : ९८३४००८४९६

२) डॉ. किशोर हिरामण नेहेते

मार्गदर्शक

भूगोल विभाग प्रमुख
अरुणोदय ज्ञानप्रसारक मंडळ संचालित
महिला महाविद्यालय जळगाव

गोष्ट्या :

प्रस्तुत संशोधनाच्या माध्यमातून रायगड जिल्ह्यातील मत्स्य व्यवसायाच्या समस्या आणि संभावना यांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. रायगड जिल्हा हा सागरी किनारी भाग असल्याकारणाने मासेमारी हा तेथील प्रमुख व्यवसाय आहे. महाराष्ट्र राज्याला एकूण ७२० किलोमीटरचा सागरी किनारा लाभलेला असून त्यापैकी रायगड जिल्ह्याला २४० किलोमीटरचा समुद्रकिनारा लाभला आहे. . रायगड जिल्ह्यामधील किनारपट्टीच्या भागात ११२ गावांमध्ये हा व्यवसाय चालतो. रायगड जिल्ह्यातील मासेमारी व्यवसायाला चालना देण्याच्या क्षमतांचा व संधींचा अभ्यास प्रस्तुत संशोधनात मांडण्यात आला आहे.

मुलभूत शब्द : मत्स्यव्यवसाय, संभावना, समस्या

प्रस्तावना :

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे भारतातील अर्थव्यवस्थेसमोर अनेक आव्हाने आहेत. त्यामधील एक आव्हान म्हणजे मत्स्यव्यवसायावर झालेला परिणाम हा आहे. हा व्यवसाय पूर्णपणे निसर्गावर अवलंबून आहे. ज्याप्रमाणे शेतीमध्ये अनिश्चितता कमी अधिक त्याचप्रमाणे यामध्ये देखील अनिश्चितता पहावयास मिळते.

या व्यवसायामध्ये आधुनिकीकरणाचे प्रमाण हे अत्यल्प आहे. कारण या व्यवसायामध्ये तंत्रज्ञानाचा उपयोग करताना कौशल्य लागते त्यासाठी अनेक अडचणी असल्याकारणाने पारंपारिक पद्धतीचा यामध्ये अधिक स्वीकार करण्यात येतो. त्याचबरोबर मत्स्य व्यवसायामध्ये इतर देखील समस्या दिवसेंदिवस वाढत जात आहेत. यामध्ये कारखान्यामधील दूषित सांडपाणी यामुळे सागरी जीवसृष्टी धोक्यात येत आहे. शासकीय धोरणांमुळे मच्छीमारांवर होणारे परिणाम त्यांचे

विस्थापन, पुनर्वसनाच्या समस्या याचा अभ्यास होणे आवश्यक आहे.

रायगड जिल्हा हा सागरी किनारी भाग असल्याकारणाने मासेमारी हा तेथील प्रमुख व्यवसाय आहे. हा व्यवसाय तेथील जिल्ह्याचे भविष्य बदलेल तसेच जिल्ह्याची सामाजिक, आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी मदत होऊ शकते.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत प्राथमिक क्षेत्रातील पारंपारिक पद्धतीने केल्या जाणाऱ्या अनेक व्यवसायांपैकी एक मत्स्य व्यवसाय आहे. पारंपारिक मच्छीमारांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. या समस्या विविध राज्यांनुसार वेगवेगळ्या आहेत. अलीकडील काळामध्ये मत्स्यव्यवसायामध्ये वाढत असलेली स्पर्धा व घटणारा मत्स्यसाठा यामुळे या व्यवसायातील होणारा नफा याचे प्रमाण हे कमी होताना दिसत आहे. आर्थिक तसेच सामाजिक दृष्टिकोनातून हा व्यवसाय अतिशय महत्त्वाचा आहे. किनारी भागात असणाऱ्या अनेक लोकांना या व्यवसायाने रोजगार मिळवून दिला आहे. या व्यवसायाचे ज्ञान हे मच्छीमारांना वंशपरंपरेने प्राप्त झाले आहे. प्रगत तंत्रज्ञानामुळे भारतातील मच्छीमारांच्या तुलनेत परदेशी लोक तंत्रज्ञानाचा वापर करून अधिक नफा मिळवत आहेत. यासाठी भारतीय मच्छीमारांना काळानुसार त्यांच्या अवजारांमध्ये बदल करणे हे अत्यंत आवश्यक आहे. यासाठी मोठ्या प्रमाणात आर्थिक निधीची गरज भासणार आहे. भारतामध्ये अजूनही मच्छीमारांमध्ये अपुरे शिक्षण आढळून येते यामुळे शिक्षणाचा प्रसार त्याचबरोबर अद्यावत विचारसरणी याला तांत्रिक ज्ञानाची जोड देऊन मच्छीमारांमध्ये स्पर्धेशी सामना करण्याची उमेद निर्माण करायला हवी. यामुळे समस्यांचे निराकरण होईल व मत्स्य उत्पादन वाढायला मदत होईल.

उद्दिष्टे :

१. रायगड जिल्ह्यातील मत्स्यव्यवसायाच्या समस्यांचा अभ्यास करणे.

२. रायगड जिल्ह्यातील मत्स्यव्यवसायाच्या संभावनांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधात वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला असून यासाठी द्वितीय माहिती प्रणालीचा वापर करण्यात आलेला आहे. या शोध निबंधामध्ये विविध संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रे, ऑनलाइन प्रकाशने, जर्नल तसेच इलेक्ट्रॉनिक मीडियाचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

अभ्यास क्षेत्राची ओळख :

रायगड जिल्हा हा पूर्वीच्या मराठा साम्राज्याची पहिली राजधानी असलेल्या रायगड किल्ल्यावरून या जिल्ह्याचे नामकरण हे रायगड झाले आहे. ज्याचे पूर्वीचे नाव हे रायरी असे होते. महाराष्ट्र राज्यातील कोकण या विभागामधील हा एक जिल्हा आहे. या जिल्ह्याचे मुख्यालय हे अलिबाग आहे. रायगड जिल्ह्याच्या शेजारील जिल्हे म्हणजे उत्तरेला ठाणे, पूर्वेला पुणे, आग्नेयस सातारा, तसेच दक्षिणेस रत्नागिरी जिल्हा व पश्चिमेस अरबी समुद्र आहे. रायगड जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार हा $16^{\circ}41'$ उत्तर ते $19^{\circ}40'$ उत्तर अक्षांश तर रेखावृत्तीय विस्तार हा $72^{\circ}41'$ पूर्व ते $73^{\circ}40'$ पूर्व रेखावृत्त असा आहे. जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ हे ७,१४८ चौ.कि.मी. एवढे आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार रायगड जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या ही २६,३४,२०० इतकी आहे. या जिल्ह्याची लोकसंख्येची घनता ३७० इतकी आहे व साक्षरतेचे प्रमाण ८३.१४% आहे.

रायगड जिल्ह्यातील मत्स्यव्यवसायाच्या समस्या :

मत्स्यव्यवसाय जरी प्राथमिक असला किंवा खूप पूर्वीपासून चालत असला तरी देखील या व्यवसायामध्ये आपल्याला अनेक समस्या पहावयास मिळतात. त्या समस्या पुढील प्रमाणे आहेत.

१. समुद्रामधील एलईडी द्वारे मासेमारी : एलईडी द्वारे मासेमारी करण्याचे प्रमाण रायगड जिल्ह्यामध्ये वाढत असल्यामुळे माशांचे प्रमाण घटले असून यामुळे पारंपारिक मासेमारी करणाऱ्या मच्छीमारांचा व्यवसाय हा धोक्यात आला आहे. या जिल्ह्यास २४० किलोमीटरचा सागरी किनारा लाभलेला असून या ठिकाणी जवळपास ६००० बोटी आहेत. या मच्छीमारांच्या उदरनिर्वाहाचा मोठा प्रश्न निर्माण झाला आहे. मासेमारी सोबतच इतर मासेमारी संबंधित असणाऱ्या व्यावसायिकांना यामुळे रोजगार मिळायचा किंवा ते या व्यवसायावर अवलंबून होते परंतु हे व्यावसायिक देखील यामुळे अडचणीत येताना दिसत आहेत.

२. बेसुमार मासेमारी : एलईडी द्वारे मासेमारी केल्याने पारंपारिक मच्छीमारांना खोलवर गेले तरी मासे सापडत नाहीत. सुमारे ४० टक्के मासे हे एलईडी मुळे नष्ट होतात. यामुळे मच्छीमारांकडून चिंता व्यक्त केली जात आहे. समुद्रामधील मासेमारीचे प्रमाण दिवसेंदिवस कमी होताना दिसून येत आहे. समुद्रामध्ये मासे मिळत नसल्याकारणाने मच्छीमार बोटी पुन्हा परत घेऊन येताना दिसत आहेत. पर्ससीन, एलईडी, ओव्हर फिशिंग यांचे प्रमाण वाढले असल्याकारणाने पारंपारिक मच्छीमारांच्या यामुळे समस्या देखील वाढल्या आहेत.

३. मत्स्य दुष्काळ : १९९० पासून एलईडी पर्ससीन याद्वारे या ठिकाणी मासेमारी होत आहे तेव्हापासून मच्छीमारांच्या अडचणीमध्ये वाढ झाल्याचे दिसून येत आहे. २०१० मध्ये मत्स्य दुष्काळ यासारखा समस्या या ठिकाणी दिसत आहेत. बेसुमार मासेमारी, जास्त क्षमतेच्या नौका, लिलाव गृह त्याचबरोबर शीतगृहे, इतर राज्यांमधून कामगार यांची देखील व्यवस्था केल्या कारणाने यामधून जास्तीत जास्त नफा मिळविला जात असून या व्यवसायामध्ये स्पर्धा सुरू झाली आहे. या व अशा अनेक कारणांमुळे पारंपारिक मासेमारी करणारा मच्छीमार हा कसरत करताना दिसत आहे. यावरूनच असे लक्षात येते की या जिल्ह्यात मत्स्य दुष्काळ जाहीर करणे एवढी गंभीर परिस्थिती निर्माण झाली आहे.

मासेमारी कमी झाल्याने या व्यवसायावर अवलंबून असलेली मोठी साखळी नष्ट होताना दिसत आहे. यासंदर्भात सरकारने लक्ष देणे अत्यंत आवश्यक आहे.

४. जल प्रदूषण : यांत्रिक पद्धतीने मासेमारी केल्याने मासे हे कमी होताना दिसत आहे त्याचबरोबर त्यास इतर घटक देखील कारणीभूत आहेत त्यामधील प्रमुख घटक हा जल प्रदूषण होय. किनारी भागामध्ये कंपन्यांचे पाणी सोडण्यात येते त्यामुळे जल प्रदूषण. समुद्रात कचरा टाकणे, बोटीतील तेल गळणे यामुळे देखील जल प्रदूषण झाले आहे. यांचा परिणाम रायगड जिल्ह्यातील मासे कमी झाले आहेत. जवळपास ३००० मेट्रिक टन एवढे मत्स्य उत्पादन घटले आहे. महाराष्ट्र राज्याला एकूण ७२० किलोमीटरचा सागरी किनारा लाभलेला असून या किनारपट्टीवर चांगल्या प्रकारचे मासे मिळतात. याचसाठी कोकण किनारपट्टी ओळखळी जाते. रायगड जिल्ह्यामधील किनारपट्टीच्या भागात ११२ गावांमध्ये हा व्यवसाय चालतो. ४,९४३ बोटींच्या माध्यमातून जवळपास ३०,००० कुटुंबे या मासेमारीवर अवलंबून आहेत.

५. जास्त किंमत असणाऱ्या माशांचे उत्पादन कमी : रायगड जिल्ह्यामधील मत्स्य उत्पादनात घट झाल्याने बाजारामध्ये जास्त किमती असणाऱ्या शेवंड, वाम, ताम, दाडा, रावस,

पाला, व जिताडे या माशांचे उत्पादन हे मोठ्या प्रमाणात कमी झाले आहे. याचा मासेमारी व्यवसाय व उत्पन्नावर परिणाम झाल्याचे दिसून येते. जिल्ह्यामध्ये सध्या बोंबील, कोलंबी, रावस, सुरमई, पापलेट, बांगडा, माकुळ, मांदेली या जातीचे उत्पादन जास्त प्रमाणात होत असल्याने मच्छीमारांना थोडाफार दिलासा मिळाला आहे.

६. मच्छीमार दलाल : मत्स्य उत्पादन घटले असतानाच मच्छीमारांपेक्षा दलाल हे मोठे व श्रीमंत होताना दिसत आहेत. हे दलाल कमी पैशात मासे खरेदी करतात व विकताना दुप्पट पैसे कमवतात. रायगड जिल्ह्यामध्ये लहान मोठ्या जवळपास १०० संस्था आहेत. तरी देखील या संस्थामार्फत मासेमारांनी पकडलेली मच्छी बाजारांमध्ये निर्यात करण्यासाठी यंत्रणा नाही. ती यंत्रणा उभी करण्यासाठी कोणतीही उपाययोजना आखली गेली नाही.

७. भांडवलाची समस्या : नौका बांधणी, शीतगृहे, लिलाव गृह, जास्त क्षमतेच्या नौका, यासाठी भांडवलाची गरज असते. हे भांडवल स्वस्त दरात मिळते असे नाही. भांडवलाभवी मासेमारीत अडचणी येतात.

रायगड जिल्ह्यामधील मत्स्यव्यवसायातील संभावना :

रायगड जिल्ह्यामधील मासेमारी व्यवसायामध्ये अनेक समस्या असल्या तरी देखील या समस्यांवर मात केल्यानंतर चांगल्या प्रकारे मत्स्य व्यवसायास दिवस येऊ शकतात. रायगड जिल्ह्यातील मत्स्य विभागाने तीन वर्षांमध्ये मत्स्य विकास क्षेत्रामध्ये चांगल्या प्रकारे आपली कामगिरी बजावलेली आहे. मत्स्य व्यवसायात काम करणाऱ्या लोकांसाठी वैयक्तिक योजनांचा फायदा करून देण्यासोबतच मूलभूत सोई-सुविधा पुरवून मत्स्यव्यवसायाला बळकट करण्याचे काम करत आहे.

१. रायगड जिल्ह्याला २४० किलोमीटरचा समुद्रकिनारा लाभला आहे. याबरोबरच नद्यांचे व खाड्यांचे विस्तृत जाळे देखील या ठिकाणी असल्याकारणाने मत्स्यव्यवसायाला वाव आहे. हा व्यवसाय या ठिकाणी रोजगार मिळवून देणारा आहे.
२. मत्स्य विकास विभागांतर्गत रायगड जिल्ह्यामध्ये राष्ट्रीय सहकार विकास निगम या योजनेमार्फत २०१६-१७ मध्ये १६९ लाभार्थी गावांना नौका बांधणीसाठी १४ कोटी १३ लाख रुपयांचे अर्थसहाय्य केले आहे. नौका बांधणी बरोबरच इतर सामग्री जी आवश्यक असते त्या साधनांच्या खरेदीमध्ये देखील अर्थसहाय्य देते. अशाप्रकारे जर शासनाकडून वेळोवेळी मच्छीमारांना मदत मिळत राहिली तर निश्चितच हा व्यवसाय चांगल्या प्रकारे पुढे

जाईल व मच्छीमारांच्या समस्या देखील दूर होण्यास मदत होईल.

३. रायगड जिल्ह्यात मनुष्यबळ जास्त आहे. इतर राज्यांमधील कामगार बोलाविण्यापेक्षा. स्थानिक लोकांना प्रशिक्षण देऊन मच्छीमारांना रोजगार मिळवून देणे योग्य राहिल व त्यांच्या उदरनिर्वाहाच्या समस्या सुटतील.
४. आजही काही भागात पारंपारिक मासेमारीला वाव आहे. योग्य साधने पुरविली तर यामुळे समुद्रामध्ये माशांचा नाश होणार नाही. काही माशांच्या प्रजाती नष्ट होत आहेत हे तेव्हाच बंद होईल जेव्हा मासेमारी ही पारंपारिक पद्धतीने होईल व तेव्हाच मच्छीमारांना चांगले दिवस येतील.
५. स्थानिक मच्छीमारांना मासे निर्यात करण्यासाठी स्थानिक बाजारपेठा आहेत परंतु त्या अद्ययावत करण्यासाठी विविध संस्थांनी पुढाकार घेणे आवश्यक आहे.
६. मत्स्य उत्पादन वाढीसाठी कोकणामध्ये चांगल्या प्रकारची बंदरे आहेत त्यांचा विकास होणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष :

मासेमारी हा प्राथमिक व्यवसाय असून या व्यवसायास फार महत्त्व आहे. या व्यवसायावर इतर छोटे-मोठे व्यवसाय अवलंबून आहेत. पूर्वी मासेमारी ही पारंपारिक पद्धतीने चालत असे मात्र त्यामध्ये आज आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर हा करण्यात येत आहे. पारंपारिक मासेमारीचे प्रमाण कमी होताना दिसत आहे. या विषयाचा अभ्यास करणे हे अत्यंत गरजेचे आहे कारण अनेक लोकांच्या अन्नाची गरज हा व्यवसाय पूर्ण करत आहे. अनेकांना रोजगार मिळवून देण्याचे काम देखील हा व्यवसाय करत आहे.

उपाययोजना :

१. स्थानिक मच्छीमारांना प्रशिक्षण देऊन रोजगार मिळवून देणे त्यामुळे त्यांच्या उदरनिर्वाहाच्या समस्या सुटतील.
२. स्थानिक मच्छीमारांना मासे निर्यात करण्यासाठी बाजारपेठा उपलब्ध करून देणे.
३. नौका बांधणीसाठी आवश्यक त्या साधनांच्या खरेदीसाठी सरकारी योजनांद्वारे अर्थसहाय्य करणे.
४. पारंपारिक पद्धतीने मासेमारी करण्यास मच्छीमारांना प्रोत्साहित करणे.
५. मत्स्य निर्यातीला प्रोत्साहन देणारे एकही प्रकल्प या जिल्ह्यामध्ये नाही असे प्रकल्प उभारल्यास मत्स्य व्यवसायामध्ये वाढ होईल.

संदर्भ-ग्रंथ सूची :

१. धारपुरे विठ्ठल (२००२) : आर्थिक भूगोल: पिंपळपुरे
अँड पब्लिशर्स, नागपूर.
२. जोशी शंकर विठ्ठल (१९९७): गोड्या पाण्यातील
मत्स्यशेती, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.
३. कार्लेकर श्रीकांत : भूगोल शास्त्रातील संशोधन पद्धती.
४. खतीब के. ए. (२०१०): संदर्भ महाराष्ट्र, पॉप्युलर
प्रकाशन
५. परदेशी गे. ना. (२००७): ओळख रायगड जिल्ह्याची.

६. सावंत सुरेखा (२००४): मुंबईतील कोळी समाज काल
आणि आज: डिपल पब्लिकेशन, मुंबई.

७. www.esakal.com

८. www.icsf.net

९. <https://dof.gov.in>

१०. <http://en.wikipedia.org>

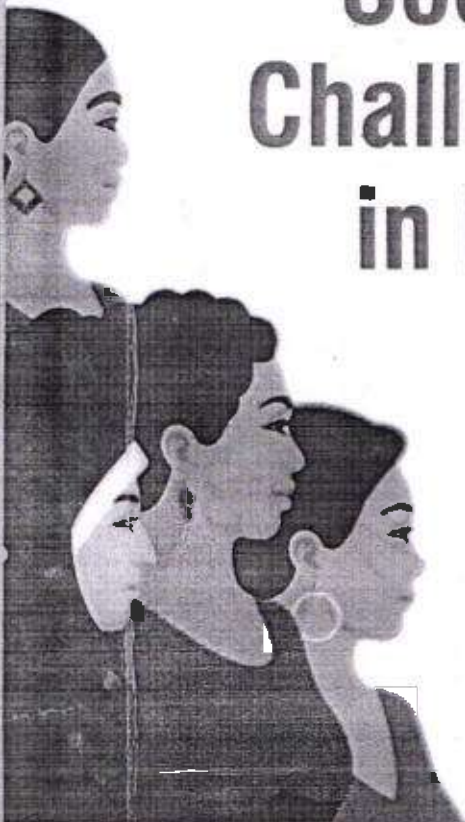
११. <https://fisheries.maharashtra.gov.in>

***Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal***
(A Peer Reviewed)

Year - 9, Vol. I, Issue- LXXXVIII, 7 Oct. 2023

**Social Status and
Challenges of Women
in Indian Society**

Editor in Chief
Dr. Ramkishan N. Dahiphale
Principal

Mahila Kala Mahavidyalaya,
Chhatrapati Sambhajinagar (Aurangabad).

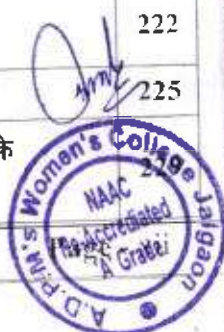

Quartly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management,
Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

42.	तसलिमा नसरीन के काव्य में महिलाओं की दशा एवं दिशा	प्रा. डॉ. रविंद्र आर. खरे	145
43.	नासिरा शर्मा के उपन्यासों में मुस्लिम परिदृश्य	डॉ. मिर्जा अनिसबेग रज्जाकबेग	149
44.	दहेज की समस्या : हिंदी साहित्यकारों (प्रेमचंद, चित्रामुद्गल और मैत्रेयी पुष्पा) के साहित्य में।	श्रीमती रमावती एस यादव	152
45.	चर्चा हमारा-स्त्री लेखन की चुनौतियाँ : मैत्रेयी पुष्पा	डॉ. परमेश्वर जिजाराव काकडे	156
46.	हिंदी साहित्यमें दलित स्त्री: दशा और दिशा	नाहिदा गुलाम दस्तगीर शेख	159
47.	नयी सदी की हिंदी कविता में चित्रित स्त्री जीवन	पवार प्रियंका विलास	163
48.	नारी सशक्तिकरण में महिलाओं की भूमिका	डॉ. सूर्यकांत माधवराव दळवे	166
49.	महिला सशक्तीकरण और भारतीय समाजसुधारक	डॉ. वर्षा प्रल्हाद गायगोले	168
50.	नारी विमर्श तथा उसका आधुनिक काल पर प्रभाव	स्वाती पांडुरंग खाडे डॉ. दत्तात्रय येडले	170
51.	व्यावसायिक क्षेत्रमें महिलाओं की भागीदारी - बदलते प्रतिदृश्य	डॉ. बीनू सिंह	173
52.	स्त्री स्वातंत्र्य व मराठा जातीयता विध्वना महिलांच्या समस्या	सुचिता सुभाषराव ढोणे	177
53.	स्त्रियांचे स्वातंत्र्य जपणारे 18 कायदे -एक अभ्यास	प्रा. डॉ. रंजीता दत्तात्रय जाधव	181
54.	महिला विषयक कायदे	अश्विनी दिलीप डोळस	188
55.	समकालीन स्त्रियांचे साहित्य : गद्य लेखन	प्रा. निकिता शेंडगे डॉ. प्रताप गायकवाड	191
56.	थेरीगाथेतील आदर्श जीवनमूल्ये	डॉ. मोहन नाथा सौंदर्य डॉ. रेखा नारायण वाघ	193
57.	साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त मराठी कादंबरीमध्ये चित्रित झालेले स्त्री जीवन	सौ. सोनार सारिका ज्ञानेश्वर	195
58.	महिलांच्या विकासात उच्च शिक्षणाची भूमिका	सीमा गुलाबराव कदम डॉ. गजानन रामकृष्णराव मुधोळकर	198
59.	कामाच्या ठिकाणी महिलांच्या समस्या	सारिका देवराव हानवते	201
60.	मध्ययुगीन भारतातील कर्तबगार महिलांचे कार्य	प्रा. डॉ. साधना बी. जावळे	209
61.	वर्तमानकालीन भारतीय स्त्रियांचा दर्जा	डॉ. साईनाथ राधेशाम बनसोडे	212
62.	मोगल साम्राज्याची महिला प्रशासक -राणी नूरजहाँ	प्रा. डॉ. सय्यद मुजीब मुसा	215
63.	महिला सक्षमीकरण आणि शासकीय धोरण: एक अभ्यास	माधव चांदु वाघमारे	218
64.	थेरीगाथेतील स्वत्वाचा विचार : स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून चिकित्सा	अंजली मधुकराव भंडारे डॉ. के. एम. पवार	222
65.	महिला विषयक कायदे	डॉ. सय्यद आर. आर.	225
66.	ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विकसित करण्यात महिलांची भूमिका	श्री. संदेश बाबासाहेब घोडके डॉ. संजय लक्ष्मण भेदेकर	

67.	लक्ष्मीकांत देश 'स्त्रीचित्रण'
68.	देशाच्या आर्थिक
69.	महिला विषयक
70.	पेशवेकालीन क
71.	शंकरराव खरा साहित्यातील
72.	भारतीय राजव
73.	मराठी साहित्य
74.	आधुनिक काळ स्थिती आव्हाने
75.	वारकरी संत व
76.	महिला आणि
77.	आमदार सौभा
78.	मराठवाडा मु
79.	भारतीय महिल
80.	वास्तविकता
81.	भारतातील हि
82.	महाराणी चिम
83.	समाजसुधारक
84.	कार्य
85.	मानवी हक्क आ
86.	'काव्यफुले'तील
87.	महिलांचा राज
88.	श्रीदत्तकालीन नि
89.	समकालीन म
90.	स्वातंत्र्योत्तर व
91.	महिलांचे योग
92.	संकल्पना चित्र
93.	कर्तबगार महि
94.	प्राचीन भारत
95.	महाराणी तार
96.	स्थान
97.	भारतीय समा
98.	आव्हाने
99.	ISSUE - 12

मध्ययुगीन भारतातील कर्तबगार महिलांचे कार्य

प्रा. डॉ. साधना बी. जावळे

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, महिला महाविद्यालय, जळगाव

देऊ नये.
व काढले नाहीत तरी
थांबवण्यासाठी याचा
ते कशा प्रकारे होत
पधळ आहे का ? या

अति प्राचीन काळापासून 12 व्या शतकापर्यंतचा काळ प्राचीन भारत या नावाने ओळखला जातो. 12 व्या शतकापासून अठराव्या शतकापर्यंतचा काळ मध्ययुगीन काळ म्हणून ओळखला जातो. या कालखंडाचे अठराव्या शतकापासून अठराव्या शतकापर्यंतचा काळ, मोगल काळ, मराठा काळ या तीन भागात विभाजन केले जाते. मध्ययुगात स्त्रियांची सामाजिक दशा दिन हिन झाली होती. शिक्षणापासून वंचित राहिल्याने अनेक सामाजिक धार्मिक बंधनात स्त्री पडली गेली. बालविवाह याच काळात रूढ झाले. कर्मकांड, सतीप्रथा, बाल जरठ विवाह, बहुपत्नीत्व व विवाहास नकार याच कालखंडात होता. राज घराण्याशी संबंधित असलेल्या मुली स्त्रिया यांना शिक्षण स्वातंत्र्य नाही, कौटुंबिक आणि सामाजिक जीवनात ध्येयाने पुढाकार घेणाऱ्या आपल्या नेत्र दीपक पराक्रमाने ध्येयाने शीम देशभक्तीने आणि अपार त्यागाने एक गुण गौरवशाही आदर्श समाजापुढे ठेवणाऱ्या स्त्रिया देखील होत्या. अठराव्या शतकात मराठा काळातील राजमाता जिजाऊ व पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर यांच्या कार्यकर्तृत्वाचा समाज आढावा घेणार आहोत.

राजमाता जिजाऊ -

बुलढाणा जिल्ह्यातील सिंदखेडा राजा या गावात राजमाता जिजाबाईंचा जन्म झाला. जिजाऊ ही लखुजी जाधव रावांची एकुलती एक लाडकी, शुभलक्षणी, सर्वगुण संपन्न आणि स्वरूप वान कन्या होती. निजामशाहच्या राज्यस्थीने शहाजी व जिजाबाईंचा विवाह ठरला व मोठ्या समारंभपूर्वक जिजाबाईंचा विवाह शहाजीराजांशी संपन्न झाला. जिजाऊंचे सासर मराठवाड्यातील औरंगाबाद जिल्ह्यातील वेरूळ आहे. भोसले कुळातील शहाजीराजे हे वीर होते. जिजाबाई नेहमी शहाजीराजांसोबत राहत असल्याने धावपळीच्या धकाधकीच्या युद्धाच्या जीवनाची उत्तम प्रसंगाची त्यांना चांगली जाणीव झाली होती. जाधव आणि भोसले या दोन्ही सर्वश्रेष्ठ क्षत्रिय घराण्यांचे जाधव या कुलीन आणि शालीन स्त्रीच्या हाडामासाशी रुजले होते. संस्काराचे तेज घेऊन शिवाजी राजे जिजाऊंच्या गळी जन्माला आले. वीर कन्या, वीर पत्नी आपली वीर माता या त्रयगुणांचा वारसा शिवाजी राजांना मातेकडून मिळाला. त्यांचे कार्यकर्तृत्व पुढील काही घटकांनी प्रत्ययास येते.

बीजारोपण -

शहाजीराजांचे स्वतंत्र राज्याचे स्वप्न आपल्या मुलाकडून पूर्ण व्हावे म्हणून त्यांनी बालपणापासूनच शिवाजीवर संस्कार केले होते. रामायण महाभारत स्वच्छ चरित्र धर्मभावना त्यांनी शिवाजींच्या मनावर रुजवली. अय्यदल गाढ श्रद्धा शिवाजींच्या मनात निर्माण केली. त्या फक्त कारुण्य मूर्तीच नव्हत्या तर पिताचे कर्तृत्व पार पाडणारी ठाम विचारांची व्यक्ती होती. स्त्री आणि पुरुष या दोन्ही गुणांचा समुच्चय त्यांच्यात होता. जिजाऊने आपल्या कुशल व कसबी कारागिराप्रमाणे शिवबाला घडवले. धर्म व नीती यांचे जीवनातील महत्त्व त्यांना पटलेले होते.

राम, कृष्ण, अर्जुन, भीम या महापुरुषांच्या कथा सांगून त्यांचे विचार जिजाऊंनी शिवबांच्या मनावर स्फुरित केले. जेव्हा जेव्हा धर्माला ग्लानी येते तेव्हा तेव्हा ईश्वर अवतार होतो आणि धर्माचे रक्षण करतो या विचिंतनानुसार हिंदू धर्माला आलेली ग्लानी दूर करण्याचे कार्य याची शिकवणूक आणि प्रत्यक्ष कार्य करण्याची प्रेरणा शिवबाला जिजाऊने दिली.

रामायण आणि महाभारत या ग्रंथांचा अतिशय सूक्ष्मपणे अभ्यास केल्यामुळे त्यांच्या आचरणात या ग्रंथांचा आदर्श जिजाऊने शिवबांवर हाच सर्वधर्मसमभाव प्रक्षेपित केला. म्हणूनच शिवबांनी फौजेत सर्व जाती-धर्माचे लोक होते जिजाऊंनी सर्वधर्मसमभाव संस्काराचे बीजारोपण केले.

प्रशासकीय प्रशिक्षण -

शहाजीराजांना जिजाऊंच्या कर्तृत्वाची पूर्ण जाणीव असल्याने त्यांनी त्यांची स्वानगी पुण्याच्या जहागिरीवर केली. जिजाऊंना जहागिरीच्या प्रशासनाची संपूर्ण माहिती होती. जिजाऊंच्या आणि मुस्तदी कारभार्यांच्या तालमीत प्रशासनाचे प्रशिक्षण शिवबाला मिळाले इतकेच नव्हे तर शिवाजी महाराजांच्या अनुपस्थितीत जिजाऊ स्वराज्याचा कारभार पाहतांना दिसतात. जिजाऊंच्या प्रशासकीय कार्याचे गुण आणि कसब शिवरायांमध्ये आले.

स्वतंत्र स्वराज्याची स्थापना -

यावनी अत्याचार आणि जुलूम हा स्वतःच्या सासर आणि माहेराच्या मंडळी पर्यंत येऊन पोचला. यातूनच त्यांना स्वतंत्र राज्य स्थापनेची प्रेरणा मिळाली. स्वतंत्र राज्य असल्याशिवाय हा अन्याय दूर होणार नाही असे त्यांना वाटत असे. शहाजीराजांच्या स्वतंत्र राज्याच्या अस यशस्वी प्रयत्नातून स्वतंत्र राज्य निर्मितीची ज्योत जिजाऊंमध्ये प्रज्वलित झाली. लखुजी जाधव रावांच्या वधातून आणि खेळोजी राज्याच्या पत्नीला बळजबरीने पळवून नेल्याच्या घटनेतून स्वराज्य संस्थापनेची प्रेरणा जिजाऊला मिळाली. जिजाऊ बाल शिवार्जीसह पुण्याच्या जहागिरीत रहात असताना जिजाऊंना कर्तृत्व दाखवण्याची संधी मिळाली आणि त्या संधीचा योग्य उपयोग करून शिवाजी महाराजांच्या माध्यमातून जिजाऊने स्वतंत्र राज्याची स्थापना केली.

प्रभावी नेतृत्व -

शिवाजी महाराज पन्हाळगडाच्या वेढ्यात अडकून पडले असताना जिजाऊने स्वतःच्या नेतृत्वात आणि मार्गदर्शनात शाहिस्तेखानाच्या सैन्याचा प्रखरपणे प्रतिकार केला. गनिमी काव्याचा युद्ध पद्धतीने खानाच्या फार मोठ्या सैन्यानिशी लढा दिला आणि स्वराज्याचे रक्षण केले. जिजाऊंना नेतृत्वाची आणि लष्करी डावपेचाची कल्पना होती. म्हणूनच मोठ्या निधीराने त्या मराठ्यांना लढण्याची प्रेरणा देत होत्या. शिवाजी राजांनी अफजलखानाचे शिराला पिंजरा करून राजगडी जिजाऊं साहेबांच्या भेटीसाठी पाठवला. राजगडाच्या बालेकिल्ल्याच्या दरवाजा जवळील कोनाड्यात ते शिर ठेवले जाऊन त्यांची पूजा नैवेद्याची चोख व्यवस्था ठेवली होती. त्यानंतर खानाचे हे शिर प्रतापगडाच्या एका वुरुजाखाली दफन करण्यात आले. आजही अफजलखान वुरुज म्हणून ते ठिकाण ओळखले जाते. जिजाऊंच्या चाचणीवरून खानाच्या शिराची सन्मानपूर्वक व्यवस्था करण्यात आली.

पुण्यक्षोक अहिल्याबाई होळकर

अहिल्यादेवीचा जन्म इ. स. 1725 मध्ये (चौंदी) नगर जिल्ह्यात जामखेड तालुक्यातील मध्ये (चौंदी) या गावी झाला. तेथील माणकोजी शिंदे पाटलांची अहिल्यादेवी मुलगी होती. त्यांच्या आईचे नाव सुशिलाबाई शिंदे असे होते. त्या धार्मिक प्रवृत्तीच्या असल्याने तसेच संस्कार लहानपणापासूनच अहिल्यादेवी वर झाले. इ. स. 1733 मध्ये अहिल्याबाईंचा विवाह मल्हारराव होळकरचे पुत्र खंडेरावांशी इंदोर येथे संपन्न झाला. अहिल्यादेवीची कुशाग्र बुद्धी बघून मल्हार रावांनी अहिल्याबाईस राज्य व्यवहाराचे शिक्षण देण्यास सुरुवात केली.

अहिल्याबाईंच्या कार्यकाळात लढाया आणि कलह कमी प्रमाणात झाले. युद्धासंबंधीची व्यवस्था, तह, परराज्याशी संबंध त्या स्वतः बघत असत. तुकडोजी कडे लष्करी कारभार दिला तरी त्यावर त्या स्वतः देखरेख करीत असत. वेळप्रसंगी त्यांना सल्लादेखील देत असत. मोहिमेच्या वेळी कोणती दक्षता घ्यावी याविषयी त्या दक्ष असत. राजपुतांमधील गृहकलह व सीमांतटे मिटविले. इंग्रजांचा कावा देखील त्या जाणून होत्या. अशावेळी फौजा पाठवून त्याला जागाव्याजागी गारद केले पाहिजे नवाब भोसले सर्वांनी मिळून फिरंग्यांना पराभूत केले पाहिजे असे त्यांना वाटत असे.

असाधारण व्यक्तिमत्व -

अहिल्यादेवीची न्यायव्यवस्था उत्पन्नाची बाब नव्हती. तिच्या निवाड्यावरून औन्दर्य, चातुर्य, व्यवहारज्ञान, निःपक्षपातीपणा व धर्मविषयक जागृतता स्पष्ट होते. त्यांचे हुकूम मार्मिक असत. तुकोजी व अलीबहादुर उत्तरेम महानदीच्या मदतीस गेले तेव्हा अलीबहादूरची चूल आधी पेटवा मग आपली पेटवावी असे त्यांनी सांगितले. व्यवहारिक सत्ये त्यांच्या जीवनात साकार झाली होती. प्रेमळ वागणुकीमुळे राणी असून लोकमाता बनली अल्पशिक्षण असूनही धर्मपरायणता. सारासार विवेकबुद्धी, धारणशक्ती, दांडगी स्वभाव, यांमुळे कार्य कर

शकली. कपटाला ज होत नाही तर सत्क धर्मपरायणता -

अहिल्यादेवी कधी हेटाळणी केली राणीच्या सनदा व गेला. दानधर्माच्या (कुरुक्षेत्रावर

वाहणाऱ्या दानधर्मा यांचा समावेश असे.

वरदस्ती अन्याय 3 समृद्धी होती. राज

पल्याकडे त्यांनी कर्ध लोककल्याणकारी का

अहिल्यादेवी त्यांच्या धर्मकारण्या यांधली. अनेक तीर्थ

निवासासाठी धर्मशास्त्रांतिशय प्रेक्षणीय क

वाधल्या. अनेक ठिका जावल्या. विश्र्वांतीसा

भारतातील

यांच्या गैरसोयी दू

पारा उपलब्ध व्हावा

पुण्यांना साखर, माश

पल्या राज्यात सूक्ष्

माय होती. अनाथ गर्

मध्ययुगीन व

नियकाळात अनेक का

माला सन्मान मिळव

तेल्या.

पेशवाईत देख

यांनी त्यांच्या असा

लोककल्याणकारी कार

या शतकातील इतिहा

धर्म ग्रंथ सूची -

1. प्रा. मदन माडीक
2. मा. म. देशमुख -
3. डॉ. अनिल ठाकरे
4. डॉ. ज्योती लांजेव
5. डॉ. एस. ए. वाहे
6. नीलिमा भावे मर
7. डॉ. मुलोचना.अ.
8. प्रा. डॉ. रामें इंगडे
9. प्रा. आर. एन. पा

खानगी पुण्याच्या
आणि मुस्तदी
पुण्याच्या
पुण्याच्या

पोचला. यातूनच
नाही असे त्यांना
ज्योत जिजाऊंमध्ये
पळवून नेल्याच्या
जहागिरीत रहात
करून शिवाजी

नेतृत्वात आणि
ने खानगीच्या फा
वपेची कल्पना
ने अफजलखानाचे
ल्याच्या दरवाजा
नंतर खानाचे हे
ठिकाण ओळखले

मध्ये (चाँदी) या
मुशिलाबाई शिंदे
ने. इ. स. 1733
यादेवीची कुशाग्र

व्यवस्था, तह,
ग स्वतः देखरेख
विषयी त्या दक्ष
अशावेळी फौजा
केले पाहिजे असे

व्यवहारज्ञान,
बहादुर उत्तरेस
यांनी सांगितले.
कमाता बनली.
मुळे कार्य करू

वली. कपटाला जीवनात थारा दिला नाही. निकाम वृत्ती व परमेश्वरावर अढळ श्रद्धा होती. माणूस जन्माने मोठा
नाही तर मत्कार्य व आचाराने मोठा होतो हे त्यांनी कर्तृत्वाने दाखवले.

अहिल्यादेवीच्या राज्यात कोणताही संप्रदाय, पंथ, धर्म पाळण्यावर बंधन नव्हते. कोणत्याही धर्ममताची
कधी हेटाळणी केली नाही. शिवाप्रमाणे राम कृष्णाची मंदिरे बांधली. अनेक मुसलमान फकीर मौलवी यांना घर व
जमिनीच्या सनदा वंशपरंपरागत दिल्या. अप्रत्यक्षपणे राज्यात कोणी उपाशी व बेकार राहू नये हा उद्देशही साधला
गला. दानधर्माच्या विशाल छत्राखाली अनाथ अपंगांना आश्रय मिळाला.

कुरुक्षेत्रावर सोने व रुपयांच्या तुला करून गोरगरीब व ब्राह्मणांना वाटून देत. त्यांच्या ओंजळीतून
ब्राह्मणांच्या दानधर्माला कधी खंड पडला नाही. दानात गाय, घोडे, हत्ती, गावे सोने-चांदी, रुपये, अन्न, वस्त्र, पोथ्या
यांचा समावेश असे. त्यांच्या काळात प्रत्येकाला आपल्या धर्माप्रमाणे वागण्याची मुभा होती. धर्माच्या नावाने जुलूम
वरदस्ती अन्याय अत्याचार केला नाही. धर्माला वैयक्तिक आचरणाची बाब मानल्याने राज्यात शांतता सुव्यवस्था
समृद्धी होती. राज्य धर्मबळावर चालत नाही तर त्यांच्या सैन्याच्या पाठिंब्यावर चालत होते त्या जाणत असल्याने

नौककल्याणकारी कार्य -

अहिल्यादेवींनी आपले संपूर्ण आयुष्य लोक कल्याणकारी व धार्मिक कार्यासाठी वाहून घेतले. संपूर्ण भारत हे
त्यांच्या धर्मकारण्याचे क्षेत्र होते. बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी पाच ज्योतिर्लिंगांचा जीर्णोद्धार केला. काही शिवालये
बांधली. अनेक तीर्थक्षेत्रांच्या ठिकाणी प्रवासाच्या मार्गावर अनेक ठिकाणी यांनी छत्री व सदावर्त चालवली.
निवासासाठी धर्मशाळा बांधल्या. तीर्थक्षेत्रांच्या ठिकाणी असलेल्या नद्यांना घाट बांधले. काशी महेश्वर येथील घाट
प्रतिशय प्रेक्षणीय कलात्मक आहे. कैदारनाथ भीमाशंकर अशा प्रदेशातही अहिल्यादेवींनी धर्मशाळा व विहिरी
बांधल्या. अनेक ठिकाणी अन्यछत्रे चालवली. यात्रेकरांचा प्रवास सुकर व्हावा म्हणून प्रवासांच्या मार्गावर आमराया
बांधल्या. विश्रंतीसाठी ओटे बांधले. त्यांनी बांधलेली मंदिरे, कुंडे, तलाव आजही चांगल्या स्थितीत आहेत.

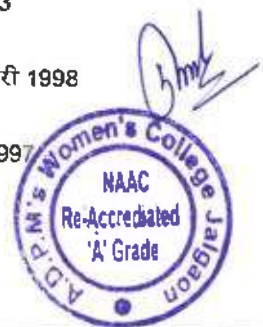
भारतातील शेतकऱ्यांचे हित लक्षात घेऊन संपूर्ण भारतात तलाव विहिरी व कुडांची निर्मिती करून
पिकांच्या गैरसोयी दूर केल्या. त्यांनी बांधलेल्या अनेक विहिरी आजही गावात पाणीपुरवठा करीत आहे. गुराडोरांना
पारा उपलब्ध व्हावा म्हणून राखीव कुरणांची व्यवस्था केली. राज्यात पशु-पक्षांना, गायींना उभी शेती सोडली.
पक्षांना साखर, माशांना कणकेच्या गोळ्या, व काम करणाऱ्या बैलांना पाणी पाजण्यासाठी रोजाने माणसे लावली.
जपल्या राज्यात सूक्ष्म जीवही उपाशी राहू नये याची त्यांनी दक्षता घेतली. गरिबांना मोफत औषध उपचाराची
गण होती. अनाथ गरीब मुलांच्या लग्नासाठी हार्दिक मदत दिली जाई.

मध्ययुगीन कालखंडात स्त्रियांची सामाजिक व राजकीय प्रतिष्ठा बेताची होती. मराठा काळत म्हणजेच
शिवकाळात अनेक कर्तवगार स्त्रिया होऊन गेल्या. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी जिजाबाईंच्या रूपाने समस्त स्त्री
यांना सन्मान मिळवून दिला. जिजाऊंच्या राष्ट्रीय व मानवीय दृष्टिकोनात लक्षात घेता त्या खऱ्या अर्थाने राष्ट्रमाता
होत्या.

पेशवाईत देखील स्त्रियांनी शिवकालीन स्त्रियांचा वारसा चालविला. त्यात अहिल्यादेवी होळकर या होत्या
यांनी त्यांच्या असामान्य कर्तृत्वाने तर कधी त्यांच्या धार्मिक परायणतेमुळे, दानधर्मांमुळे, राज्यकारभारातील
नौककल्याणकारी कार्यामुळे इतिहास घडवून अजराअमर झाल्या. या दोन्ही कर्तवगार स्त्रिया केवळ १७ व्या व १८
या शतकातील इतिहासाची जननी नसून वर्तमान काळ व भविष्यकाळाचे अखंड स्फूर्ती स्थान आहे.

धर्म ग्रंथ सूची -

१. प्रा. मदन मारडीकर - मध्ययुगीन भारताचा इतिहास, (इ. स. 1000 ते 1707) विद्या बुक पब्लिशर्स औरंगाबाद जून 1997
२. मा. म. देशमुख - मध्ययुगीन भारताचा इतिहास, विश्वभारती प्रकाशन नागपूर जानेवारी 1998
३. डॉ. अनिल ठाकरे मध्ययुगीन भारताचा इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव 1 जानेवारी 2013
४. डॉ. ज्योती लांजेवार भारतीय समाज आणि स्त्री, सुगावा प्रकाशन पुणे 28 मार्च 2005
५. डॉ. एस. ए. बाहेकर राष्ट्रमाता जिजाऊ सौ. राजकमल संतोषराव बाहेकर, जळगाव 12 जानेवारी 1998
६. नीलिमा भावे मराठी स्त्रीची अस्मिता ग्रंथाली ज्ञानयज्ञ मुंबई जुलै 2007
७. डॉ. सुलोचना.अ. पाटील मराठ्यांच्या इतिहासातील कर्तवगार स्त्रिया, मंगेश प्रकाशन नागपूर 1997
८. प्रा. डी. राम इंगळे- अहिल्याबाई होळकर, विश्वभारती प्रकाशन नागपूर 1994
९. प्रा. आर. एन. पारधी भारतीय स्त्री जीवन व कर्तृत्व, वेदमुद्रा प्रकाशन अमरावती 2005

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is to certify that a research paper/article/case study entitled

सत्यशोधक समाजाचे क्रांतीकारकत्व आणि वर्तमानातील वसा व वारसा

Authored by

डॉ. प्रकाश कांबळे, सहाय्यक प्राध्यापक व पराठी विभाग प्रमुख, ए डी पी एम चे महिला
महाविद्यालय, जळगाव

Published in

International Research Journal of Human Resources and Social Sciences

ISSN(O): (2349-4085) ISSN(P): (2349-4218)

Impact- Factor 6.924 Volume 10, Issue 09 Sep 2023

UGC Number: 49194

*We look forward to receive your other articles/research works for
publication in the ensuing issues of our journal and hope to make our
association everlasting.*

Regards

Editor in Chief

www.aarf.asia

email:editoraarf@gmail.com

ASSOCIATION OF ACADEMIC RESEARCHERS AND FACULTIES

Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal

सत्यशोधक समाजाचे क्रांतीकारकत्व आणि वर्तमानातील वसा व वारसा

डॉ. प्रकाश कांबळे, सहाय्यक प्राध्यापक व मराठी विभाग प्रमुख, ए.डी.पी.एम.चे महिला महाविद्यालय,
जळगाव

केवळ महाराष्ट्राच्या नव्हे; तर एकूण भारतच्या इतिहासामध्ये म.जोतिराव फुले आणि त्यांनी निर्माण केलेल्या सांस्कृतिक चळवळीला अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे व आजही ते दिवसागणिक वाढताना दिसत असून आहे. वर्तमानातील परिवर्तनवादी चळवळीसाठी ते दिशादिग्दर्शनाचे काम करत आहे. क्रांतिबा म.फुले यांनी स्थापन केलेल्या सत्यशोधक समाजाला २४ सप्टेंबर २०२३ रोजी १५० वर्ष पूर्ण होताहेत. वर्तमानातही सत्यशोधक समाजाची प्रासंगिकता संपत नाही नव्हे; त्याची आवश्यकता आजही जाणवते आहे. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये सत्यशोधक समाजाचे क्रांतीकारकत्व आणि वर्तमानातील त्याच्या वारसाचा शोध घेतला आहे. सत्यशोधक समाजाची स्थापना आणि त्याचा क्रांतिकार्यक्रम

२४ सप्टेंबर १८७३ रोजी मन्साराम द्वारे नाईकांच्या माडीवर म.जोतिराव फुले यांनी त्यांच्या असंख्य साथीदारांसह बेलभंडार उधळून सत्यशोधक समाजाच्या स्थापनेची मुहूर्तमेढ रोवली. प्राचीन काळापासून लोकधर्मात प्रचलित असलेला हा विधी होता. या लोकदैवताच्या उपासनेतील बहुजन समाजात प्रचलित असलेला दीक्षाविधी जोतिबांनी जाणीवपूर्वक स्वीकारला होता. बहुजन समाजाचे या विधीशी असणारे पारंपरिक अवैदिक नाते म.फुल्यांनी पुन्हा एकदा जिवंत केले. "१ सत्यशोधक पुढे काय करू इच्छितोय याचे सांकेतिक असे हे सूचनच होते. (जोतिबा आपल्या संपूर्ण लेखन/भाषणात मिथकाचा/प्रतीकाचा वापर ज्या बेमालूमपणे करत होते ते भल्याभल्यांना आजही उमजत नाही.) मनात आले आणि संघटन उभे केले असे जोतिबांनी केलेले नाही. १८४८ ते १८७३ अशी जवळपास २५ वर्ष त्यांनी रचनात्मक कामाबरोबरच बहु विध साहित्य आणि सत्सार पत्राच्या माध्यमातून बहुजन बांधवांच्या सांस्कृतिक भरण-पोषणाचे अभूतपूर्व असे काम केले. त्यातून धगधगती मने तयार झाल्यानंतर अपूर्व अशा संघर्षासाठी त्यांनी 'सत्यशोधक समाज' या धगधगत्या संघटनेची निर्मिती केली. सदर सत्यशोधक समाज खालील तत्त्वावर उभा होता.

सत्यशोधक समाजाची तत्वे:

अ) सर्व मनुष्य एकाच ईश्वराची लेकरे आहेत व तो सर्वांचा मायबाप आहे.

आ) आईला विनविण्यास किंवा बापाला संतुष्ट करण्यास जशी लेकरास मध्यस्थाची जरूर पडत नाही तशी भक्तांना ईश्वराची ओळख करून देण्यास व त्याम प्रसन्न करून घेण्यास उपाध्याय किंवा धर्मगुरू असल्या मध्यस्थाची (दलालाची) गरज नाही.

इ) हे तत्त्व ज्यास मान्य आहे, तो सत्य समाजियन आहे." २ इतके रोख-ठोक आणि सत्यनिष्ठेचे अधिष्ठान असलेली समाजाची तत्त्वे होती. कोणाला बरे वाटावे म्हणून सवगोलंमकार भूमिकेला या समाजात स्थान नव्हते. सभासदाची संख्या अधिक व्हावी म्हणून लोकप्रिय भूमिका घेतली पाहिजे असेही जोतीबना मंजूर नव्हते. सत्यासाठी जगणारे आणि सत्यासाठीच मरणाराचे मूर्तिमंत प्रतिक म्हणूनच जोतिबा उभे होते त्यामुळे अशाच प्रखर तत्त्वनिष्ठेच्या तत्त्वाधीष्ठानावरच सत्यशोधक समाज उभा असणार हे ओघाने आलेच. केवळ सत्याचे तत्त्वाधीष्ठानच असून चालत नाही तर सदर कामाप्रतीची प्रतिबद्धता, सर्वस्वाचे समर्पणच नाही तर एकूण आयुष्याची समिधा करण्याची विलक्षण मानसिक तयारी असेल तरच अशी कामांना अंजाम प्राप्त होत असतो. म्हणून जोतिबांनी प्रत्येक सत्यशोधाकासाठी एक प्रतिज्ञा निर्मिली होती ती अशी,

सत्यशोधक समाजियाची प्रतिज्ञा :

सर्व समाजाची एकाच ईश्वराची लेकरे आहेत. त्यांचे व माझे बंधुत्वाचे नाते आहे हे जाणून वागण्याचा मी नित्य प्रयत्न करीन. देवाची भक्ती, पूजा, उपासना, वगैरे करिताना तसेच धर्मविधी करिताना तसेच धर्मविधी करिताना मी कोणाही मध्यस्थाची जरूर ठेवणार नाही व असे वागण्याविषयी मी इतरांचे मन वळविण्यास झटेल. मी स्वतः शिकून मुलामुलीम विद्या शिकविल्याशिवाय राहणार नाही. राज्यकर्त्यांशी एकनिष्ठेने वागेन. अशी सर्वसाक्षी सत्यस्वरूप परमात्म्याला स्मरून प्रतिज्ञा करतो. हा माझा पवित्र उद्देश सिद्धीस नेऊन जन्माचे सार्थक करण्यास परमेश्वर मला सामर्थ्य देवो!" ३ ही तत्त्वे सन १९११ साली पुण्यात भवानी पेठेतील बलीवाला घेटरमध्ये भरलेल्या परिषदेने मंजूर केले. कुठल्याही संघटनेला निश्चित असा कृतीकार्यक्रम असला तरच त्या संघटनेला यश मिळते अन्यथा टो केवळ एक फार्स ठरत असतो. म. जोतिराव फुले यांनी संघटना स्थापन केली तेव्हाच तिची ब्ल्यूप्रिंटही आपल्या बिनीच्या सत्यशोधकापुढे मांडली.

सत्यशोधकांची ब्ल्यूप्रिंट

१. "देव व भक्त यामध्ये मध्यस्थाची गरज नाही. अंधश्रद्धा लोकांची धार्मिक गुलामगिरीतून मुक्तता करणे. भट-भिक्षुक धर्माचा धाक घालून अडाणी जनतेची जी अधर्माने पिळवणूक करतात त्या पासून त्यांची सुटका करणे
 २. जमीनदार व सावकार यांच्या मगर मिठीतून शेतकऱ्यांची सुटका करणे
 ३. शिक्षण सर्वांना सहज मुलभ व्हावे व सर्वांनी शिक्षण घ्यावे म्हणून प्रयत्न करणे " ४
- क्रांतिबा आणि त्यांच्या कर्मठ सत्यशोधकांनी या त्रीसूत्रीची अंमलबजावणी फार अद्भूतपणे केल्यामुळे पुणे मुंबईच नव्हे; तर ग्रामीण भागापर्यंत सत्यशोधक समाजाचे लोण पसरले. परिणामी जोतिबा ब्राह्मणाची रसद तोडण्यात/त्यांची प्रतिष्ठा खतम करण्यात कमालीचे यशस्वी झाले. "समाजाच्या स्थापनेनंतर आवघ्या दोनच महिन्यांनी सीताराम जबाजी अल्हाट, जुना गंज पेठ पुणे राधाबाई निबणकर यांचा विवाह ब्राह्मणाशिवाय सत्यशोधक मतानुसार घडला. त्यानंतर असे कितीतरी विवाह ब्राह्मणाशिवाय संपन्न होऊ लागले. सातारा जिल्ह्यातील भिलाराच्या केवळ एका सत्याशोधकाने पहिल्या वर्षी पाच तर दुसऱ्या वर्षी सहा लग्ने ब्राह्मणाशिवाय लावून दिली. १८८४ साली ओतूर गावच्या साळी/माळी व तेली समाजाच्या लोकांनी सत्यशोधक पद्धतीने अनेक लग्ने लावली. इतकेच कशाला हरतालिकेचे घेणे, उपोषण, गणेश चतुर्थी प्रित्यर्थ उत्साह, ऋषीपंचमी, भाद्रपद वद्य पक्षात ब्राह्मणास शिधा देऊन, त्यांचे पादपूजन करून उद्धर होण्यासाठी त्यांच्या अंगुलाचे तीर्थ घेणे, हुताश्रीचा उत्सव करून शंखध्वनी करणे अशा चाली तर बंद केल्याच, पण ब्राह्मणाशिवाय पिंडदान, उत्तरकार्य, वास्तुशांती असे कितीतरी कार्यक्रम धडाक्यात राबविले जाऊ लागले" ५ भट

मंडळाच्या पोटात अगोदरच पोटशूळ उठायला लागले होते सत्यशोधकांच्या या संपूर्ण क्रांति कार्यक्रमाने तर त्यांची कोथळीच बाहेर पडणे शिल्लक उरले होते. सत्यशोधकांच्या या कृतिकार्यक्रमा बरोबरच वैदिक धर्मवाद नाकारल्याशिवाय सामाजिक समता व एकता जन्माला येवू शकणार नाही. "माळी/माळी/तेली/कुणबी/कोळी/धनगर/वंजारी/महार/मांग हे सारे एकाच जातकुळीचे क्षेत्रीय आहेत असा एकात्मतेचा सिद्धांत म. फुले जनसामान्य माणसांच्या गळी उतरवत होते. सत्यशोधक समाजाच्या या चळवळीतून महाराष्ट्रात विविध जातीत बहुजन समाजाचे नवे जनआंदोलन उभे राहिले. या आंदोलनाने खेडे नं खेडे झपाटले. केवळ महाराष्ट्रातच नाही तर जवळच्या इतर भाषिक प्रांतातील ब्राह्मणेतारानांही नव्या प्रेरणांना जन्म दिला." ६ यज्ञ-याग वृत्त/ वैकल्य यातून बाहेर पडून निरक्षर समाजात क्रांतिकारक कार्य करण्याच्या या झपाट्या मुळे सत्यशोधक समाजाने महाराष्ट्राच्या समाजजीवनाचा पोतच बदलून टाकला. क्रांतीचा हा अंजावात अखंडपणे चालू होता....

भट/ब्राह्मणाचे कटकारस्थान : सत्यशोधकी दीप मंदावला :

हे असेच चालू राहिले तर आपल्या अस्तित्वाचाच प्रश्न निर्माण होईल असे चिपळूणकर आदी स्वयंप्रोषित विद्वानांना वाटणे साहजिकच म्हणावे लागेल. त्यातूनच त्यांनी त्यांच्या "निबंधमालेतून सत्यशोधक समाज व जोतिबावर अतिशय निर्गल भाषेत हल्ला केला/हिंसक हेटाळणी केली. त्यामुळे एकूणच ब्राह्मणात उत्साह संचारला. व त्यांनी कज्जे दलालीची शुक्लकाष्ठे सत्य शोधकीयांच्या मागे लावली. भटाविना लावलेली लग्ने बेकायदेशीर ठरली असून ह्या दाम्पत्याची अपत्ये "अनौरास आपत्ये" म्हणजे "रखेलीची पोरे" असे समजले जाणार अशी मोठ्या प्रमाणात आवई उठवली. (अशाच एका खटल्यात पुरोगामी म्हणवणाऱ्या न्या. म. गो. रानडे यांनी भटांच्या बाजूने निर्णय दिला.) जोतीराव खिस्ताळलेले आहेत व ते मिशनऱ्याचे हस्तक आहेत. असे नानाप्रकारचे दहशतीचे वातावरण निर्माण केल्यामुळे जनसामान्य भोळे भाबडे बहुजन भांबावले. दुसऱ्या बाजूला कृष्णराव भालेकर/नारायण मेघाजी लोखंडे यांच्याशी मतभेद झाले तर डॉ. विश्राम घोले यांनी सत्यशोधक समाजाच्या अध्यक्ष पदाचा राजीनामा दिला. यातही कृष्णशास्त्री चिपळूणकरादिंचाच हाथ होता असे म्हणायला पुरेशी जागा आहे. "७ सत्यशोधक समाजात राजकारणावर बोलण्यासही मनाई होती. मात्र कृष्णराव भालेकर यांनी सार्वजनिक सभा फक्त राजकारणासाठी स्थापन केली होती. या सभेत धर्म या विषयावर बोलण्यासही मनाई होती. क्रांतिबा फुले यांनी आपल्या हयातीत जे टाळले तेच राजकीय चळवळीचे स्वरूप त्यांच्या मृत्युनंतर सत्यशोधक चळवळीस लागले. पुढे जेधे-जवळकरांनी तिला पूर्णतः राजकीय करून टाकले. अशापद्धतीने कडव्या सत्यशोधकांचा तेजस्वी वारसा हळूहळू अस्तंगत झाला. तो इतका की पुढे 'जोतिबांचा सच्चा अनुयायी केवळ मी एकटाच उरलो आहे असे डॉ. बाबासाहेबांना म्हणावे लागले. आणि बाबासाहेबांनी हा वारसा इतक्या प्रखरपणे चालवला की त्याला इतिहासातही तोड नाही.

सत्यशोधकांची आज काय गरज ?

भट/ब्राह्मणाच्या दास्यातून बहुजनांची मुक्ता आणि समता-स्वातंत्र्य व बंधुतेवर आधारित भारत राष्ट्राचे निर्माण हे सत्यशोधक समाजाचे ब्रीद होते. हेच ब्रीद घेऊन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रबुद्ध भारताच्या दिशेने वेगाने मार्गक्रमण केले हा इतिहास आपणास ठावूक आहेच. त्याचवेळी त्यांना येणाऱ्या प्रतिक्रांतीचीही चाहूल लागली होती. 'रक्ताचे सिंचन करून ही प्रतिक्रांती रोखण्याचे सूचनही त्यांनी आपल्या अनुयायांना केले होते. परंतु हे करण्यात आपण सपशेल अपयशी ठरलो. परिणामी आज प्रतिक्रांतीने सर्वत्र धैर्यमान घातले आहे. तिने बाबासाहेबांचा प्रजासत्ताक गिळंकृत केला आहे. हजार हातांच्या ब्राह्मणी ऑक्टोपसने आज संपूर्ण बहुजन समाजाला आवळले आहे. याचा अर्थ परिवर्तनवादी चळवळी काहीच करत नाहीत असे अजिबात नाही. मात्र शत्रू-मित्राची ओळखनिश्चित न करता या चळवळी सुरु असल्यामुळे या चळवळींना हवे तसे यश मिळताना दिसत नाही. तर काहीजण केवळ सभा/संमेलने भरवून अथवा त्याच त्या लोकांची अकॅडमीक चर्चासत्रे घेऊन व त्यात पुन्हा जोशी/कुलकर्णी आणि तत्समांच्या विद्वतजड व्याख्यानांचा रतीब घालून सत्यशोधकी वारसा पुढे घेऊन जाण्याचा प्रयत्न करताहेत. जे जोतिबांना अपेक्षित नव्हते ते करून हा वारसा सर्वार्थाने पुढे जाईल असे कसल्या आधारावर म्हणणार? जोतिबांनी कधीही शत्रू निश्चित न करता हवेत तलवारी फिरवलेल्या नाहीत. भट/ब्राह्मण हाच आपला शत्रू आहे हे त्यांनी निश्चून सांगितले आणि त्याविरुद्ध कृतीशील असे आंदोलनही उभारले. सत्याशोधकांचे नाव ऐकताच भट/बामणाच्या पोटात गोळा उठत होता.' निबंघमाला/'ब्राह्मण सभेची साठ वर्ष' ही ब्राह्मणी चोपडे बघितले तर याची साक्ष पटेल. एकूणच काय तर सत्यशोधक समाजाचा शत्रू निश्चित होता. ठाम आणि सातत्यपूर्ण असा कृतिकार्यक्रम त्यांच्याकडे होता. समर्पित आणि निष्ठावंत अशी लढवय्या कार्यकर्त्यांची फौज आणि बरोबरीला निर्भय/दृष्टे व जन सामान्याविषयीकमालीचा कळवळा असलेले जोतीबासारखे हिमालयाच्या उंचीचे नेतृत्व होते. आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे जोतीबासह सर्वच सत्याशोधकांची भाषा लोकभाषा होती. रांगडेपणाचा तिला तडका असल्यामुळे सत्यशोधकांना या हृदयातून त्या हृदयात जायला कधी वेळच लागला नाही. या सर्व गोष्टीमुळेच अवघ्या काही वर्षात सत्यशोधक समाजाने अभूतपूर्व असा इतिहास घडवला ज्याची प्रेरणा आज दीडशे वर्षांनंतरही आपणाला घ्यावी वाटतेय यातच सर्व काही आले.

वर्तमानात सत्यशोधकांचा सक्षम वारसा चालवण्याची क्षमता कोणाकडे आहे?

भारतीय परीप्रेक्षाचा विचार करू जाता शिव-फुले-शाहू-आंबेडकरी आंदोलन चालवणाऱ्या अनेकानेक पक्ष आणि संघटना आहेत. मात्र या संघटना शत्रू-मित्र निश्चित करून लढण्याचे धैर्य दाखवत नाहीत. मराठा सेवा संघ/संभाजी ब्रिगेड हा अपवाद असला तरी भौगोलिक मर्यादा आणि कार्यक्रमात सातत्य नसणे या त्यांच्या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करता येत नाही. तटस्थ विचार करू जाता आजघडीला ही क्षमता केवळ बामसेफकडे असल्याचे स्पष्टपणे दिसते. पहिले म्हणजे बुद्ध/शिव/फुले/आंबेडकरांचे विचार आंदोलन हे बामसेफचे तात्विक अधिष्ठान आहे. शत्रू-मित्राची नीट ओळख करून ते ब्राह्मण-ब्राह्मणवाद असा घोळ न घालता ब्राह्मणवादाची प्रयोगशाळा म्हणजेच ब्राह्मणाला थेट हिट करते. बामसेफी कधी बळसे घेताना दिसत नाहीत. ताकाला जाऊन भांडे लपविणे त्यांना पसंत नाही. बिदागी घेऊन भाषण करणे/विचारवंत म्हणून मिरवणे हे त्यांच्या गावीही नसते. विद्वत जड/दुर्बोध भाषेत नाही तर रोखठोक रांगड्या सत्यशोधकी भाषेत बोलून समोरच्या व्यक्तीला आंदोलन समजावून सांगण्यात त्यांना विलक्षण हातोटी आहे. सततच्या प्रशिक्षण वर्गामुळे अक्षर शत्रू असलेला कार्यकर्ताही

जेव्हा बोलायला लागतो तेव्हा मोठमोठाल्या पदव्या वालेही त्याच्यापुढे फिके नाही पाडले तरच नवल म्हणावे. आपण चळवळीचे देणे लागतो हे या कार्यकर्त्यांच्या मन/मशतीष्कात फार आणि फार भिनले आहे. 'देनेवाले समाज में लाल पैदा होते है और मांगने वाले समाज में दलाल!' हे मान्य. कांशीराम साहेबांचे वाक्य हृदयात पेरून घेतल्यामुळे आपल्या उत्पन्नातील काही एक हिस्सा तो नित्याने चळवळ/आंदोलनाला देत असतो. म्हणूनच आजघडीला बामसेफकडे वर्षाकाठी जवळपास तीस कोटीच्या पुढे जनआंदोलन निधी उभा राहताना दिसतो. ब्राह्मण सोडून सर्व सामाजिक समूहातील कर्मचारी हे बामसेफचे कार्यकर्ते आहेत. शॉर्टकटवर त्यांचा विश्वास नाही. म्हणून गेली पंचेचाळीस वर्ष ते भारतातील सहाही सामाजिक समूहात निरंतर जागरण करण्याचे काम करताहेत.

हिमेवर नव्हे; तर "हर परिवर्तन का मुल विचार परिवर्तन" ८ यावर त्यांचा आढळ विश्वास असल्यामुळे आज भारताच्या संपूर्ण सीमा बामसेफने व्यापल्या आहेत. काटेकोर नियोजन/नियोजनावर शतप्रतिशत अंमल/समर्पण/सचोटी आणि कामाप्रतीची प्रतिबद्धता ही त्यांची काही विशेष म्हणून नोंदवावी लागतील. निश्चित ध्येय आणि त्याच्या पूर्तीसाठी कराव्या लागणाऱ्या कष्टात कधीही अंतर पडलेले दिसत नाही. त्यामुळे हे संघटन दिसामाजी वाढत जात जात एकोणतीस (२९) राज्यात साडेपाचेशे जिल्ह्यात आणि दीड लाख तहसिल पर्यंत पोचते होऊन ते दोन फुलटायमरवरून तीन हजारवर फुलटायमर निर्माण करण्यात आज यशस्वी झालेले आहे. हे ऐतिहासिकच म्हणावे लागेल. स्वतःची साधने/संसाधने निर्माण करण्यात आज बामसेफचा कोणी हाथ धरू शकत नाही. स्वतःची प्रेस/पब्लिकेशन/संशोधन केंद्रे/ट्रेनिंग सेन्टर्स/ऑफिसेस आणि हजारो नवनेतृत्वाचे निर्माण ही बामसेफ ची आजच्या घडीची सर्वोच्च कमाई. सामाजिक आणि सांस्कृतिक संघर्ष ही क्रांतीची पूर्व अट असते हे बाबासाहेबांनी सांगितलेलेच आहे. क्रांतिबा जोतिबांनी सुद्धा यावरच अंमल केला होता. सत्यशोधक समाजाच्या याच रोडमॅपवरून बामसेफ चालताना दिसतेय. पंचेचाळीस वर्षांच्या निरंतर प्रबोधनंतर संसाकृतीक संघर्षासाठी आज बामसेफ मैदानात उतरलेले दिसतेय. त्यासाठी भारत मुक्ति मोर्चा/बहुजन क्रांति मोर्चा/मौर्य क्रांति संघ/लहूजी क्रांति मोर्चा/राष्ट्रीय मूलनिवासी महिला संघ/ राष्ट्रीय मूलनिवासी मुस्लीम संघ/ राष्ट्रीय मूलनिवासी बहुजन कर्मचारी संघ/बुद्धीष्ट इंटरनॅशनल नेटवर्क या आणि यामारख्या जवळपास एकोणनव्वद (८९) ऑफसेट विंग रस्त्यावरील लढाई साठी तयार करून त्याच्या माध्यमातून शत्रूच्या गोठत खळबळ निर्माण केली आहे. रस्त्यावरील संघर्षास सुरुवात होऊन काहीच काळ उलटला असताना ब्राह्मणाचे गंडस्थळ असलेल्या नागपूर स्थित आर.एस.एम.च्या हेडक्वार्टरवर लाखो बहुजन बांधवांचा विराट मोर्चा घेऊन जाणे असेल, १० सप्टेंबर रोजी पुण्याच्या ब्राह्मण आळीतून उत्स्फूर्त घोषणासह फिरलेली हजारो बहुजन बांधवांची रॅली असेल अथवा कशी/मथुरा/महाबौद्ध विहाराचे आंदोलन असेल किंवा यासारखी इतरही अनेकानेक आंदोलने/महाजागरणपर झडत असलेल्या रोज आणि रोजच्या तत्त्वचर्चा पाहता आणि या सर्वावर ब्राह्मणाचे सर्वोच्च नेते मोहन भागवतांचे रिअॅक्ट होणे पाहता बामसेफ आणि मान्य. वामन मेश्राम यांनी ब्राह्मणी नेतृत्वाला सामोरा-समोरच्या लढाईत उतरण्यास मजबूर केले आहे असेच म्हणावे लागेल. क्रिया-प्रतिक्रियेचा सिद्धांत पाहता ब्राह्मणी नेतृत्व सातत्याने क्रीयावादी तर बहुजन प्रतिक्रियावादी राहिलेले आहेत. आणि क्रिया करणाराला यश मिळत असते असा या सिद्धांताचा सांगावा आहे. आताच्या काही घटना पाहिल्य तर बऱ्याच कालखंडानंतर ते प्रतिक्रियेच्या भूमिकेत आलेले आहेत. पुणे येथे होऊ घातलेल्या

सत्यशोधक महासमेलनाने तर त्यांची पार ओप उडून जाऊन ते पुर्ते गर्भगळीत झालेले आहेत, हे सुशील कुलकर्णी आणि तत्सम गणगांच्या प्रतिक्रिया पाहून कोणाच्याही लक्षात यावे.

जोपर्यंत म.जोतिबा प्रबोधकाच्या भूमिकेत होते तोपर्यंत विष्णुशास्त्री आणि तत्सम स्वयंघोषित विद्वान जोतिबांच्या हिमालया इतक्या कामालाही अनुल्लेखानी मारत होते. कोण जोतिबा? असा त्यांचा सारा आव होता. मात्र जेव्हा जोतिबांनी त्यांची रसद रोखून त्यांच्या कोथळ्यालाच हाथ धातला, तेव्हा लुलंग्या कुठ्याच्या पेकाटात लाथ बसताच जसा तो केकाटत सुटतो तद्वत विष्णुशास्त्री/कृष्णशास्त्री चिपळूणकर आणि तत्सम गणगा भोकाडत सुटले. दीडशे वर्षांनंतर त्याची सेम दू सेम पुनरावृत्ती होतांना दिसते आहे. गेल्या चाळीस वर्षांपासून मान्य. वामन मेश्राम साहेब आणि असंख्य बामसेफीनी ब्राह्मणाचा सत्य इतिहास मांडून त्यांच्या विरोधात राळ उडवून दिलेली असतांना ते मात्र गेंड्याची कातडी पांघरून घेऊन महांडूळा मारखे निपचित पडून होते. साधे हुं की ठू करायला तयार नव्हते, मात्र प्रत्यक्ष कृती आंदोलनाला सुरुवात होताच ते बचावाचा पवित्रा घेऊन बॅकफुटवर जायलाही तयार झालेले दिसताहेत. इतकेच कशाला पवारसाहेब वाटले तर तुम्ही प्रधानमंत्री व्हा! परंतु वामन मेश्राम यांच्याबरोबर जाऊ नका अशी याचना करताहेत. उपरोक्त सर्व गोष्टींचा एकांगी नव्हे समतोल किंवा तटस्थ विचार केला तर हे लक्षात यायला हरकत नाही की, क्रांतिबा जोतिबांना अपेक्षित असलेल्या खऱ्या सत्यशोधकांचा वसा आणि वारसा बामसेफ आणि मान्य. वामन मेश्राम साहेब चालवत आहेत. अर्थात आपण निर्णय घ्यायला मोकळे आहात मात्र अट एकच आपली पूर्वग्रहदूषित दृष्टी या वेळी बाजूला ठेवलेली असावी.

संदर्भ

१. माळीगजमल, म.जोतिराव फुले आणि विष्णुशास्त्री चिपळूणकर

राजमुद्रा प्रकाशन

प्रा.लि.औरंगाबाद, जाने. १९९७, पृ.क्र. ११६

२. म.जोतीराव फुले आणि नरके हरी, आम्ही पाहिलेले महात्मा फुले, महाराष्ट्र शासन, अकरावी आवृत्ती, २०१८, पृ.क्र. ५३

३. उनि, आम्ही पाहिलेले महात्मा फुले, महाराष्ट्र शासन, पृ.क्र. ५२

४. उनि, आम्ही पाहिलेले महात्मा फुले, महाराष्ट्र शासन, पृ.क्र. ५५

५. उनि, म.जोतिराव फुले आणि विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, पृ.क्र. १२४

६. तत्रैव, पृ.क्र. ११९

७. तत्रैव, पृ.क्र. १२७

८. मेश्राम वामन, हर परिवर्तन का मुल विचार परिवर्तन होता है! मूलनिवासी पब्लिकेशन ट्रस्ट, प्रकाशन, नई दिल्ली, आवृत्ती, पृ.क्र. १२

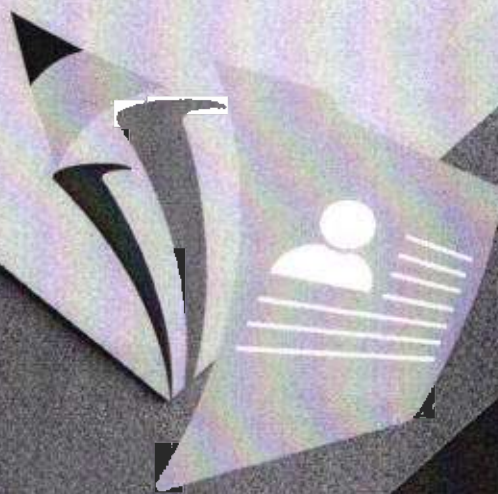
MAH/MUL/03051/2012

ISSN-2319-9319

Vidyawarta®

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

Issue-50, Vol-06 April to June 2024

Editor

Dr. Bapu G. Gholap

14) Empowering Women Entrepreneurs Through ODOP in India Dr. Manoj Kumar, Bareilly	71
15) 'MUSIC' THE SOUL OF SPIRITUALITY Mehr Chand Mahajan, Dr. Layeka Bhatia, Chandigarh	74
16) TRANSFORMING MARKETING PRACTICES: INTEGRATING AI FOR BRAND SUCCESS M. Shubhangini Sharma, Aanchal Makkad, Bangalore	77
17) राष्ट्र निर्माण और संस्कृति डॉ. अंजू सिंह, शाही, बरेली, उत्तर प्रदेश	88
18) मध्यप्रदेश की सांस्कृतिक विरासत के प्रतीक— आशापुरीक्षेत्र के भूतनाथ मंदिर समूह डॉ. कविता बघेल, भोपाल	91
19) कोविड-१९ के बाद शिक्षा में डिजिटल प्रौद्योगिकी की भूमिका डॉ. चंचल कुमार द्विवेदी, डॉ. प्रकाश नारायण तिवारी	94
20) उत्तराखण्ड के पंचायती राज में महिलाओं का राजनीतिक.... गणेश गिरी, बेरीनाग, पिथौरागढ़ उत्तराखण्ड	99
21) आंतरराष्ट्रीय पौष्टिक तृणधान्य वर्ष आणि नाचणीचे आहारातील महत्त्व प्रा. डॉ. सुनिता कलाखे, चिखली जिल्हा बुलढाणा	101
22) विश्वकवि कालिदास के महाकाव्यों में नारी पात्रों का विश्लेषण लक्ष्मी तिवारी, डॉ. मनीष खेमरिया	103
23) शंकर पाटील यांचे ग्रामीण कथालेखन : एक अभ्यास प्रा. कमलाकर माहुरे, नागपूर	108
24) श्रीग्वल्लदेवचरितम् महाकाव्य में वर्णित सूक्तियाँ MAMTA KUMARI SHARMA, BIBIRANI	111
25) श्रीमद्भगवद्गीता के कर्मयोग का श्रीरामचरितमानस के कर्मयोग पर प्रभाव मिथलेश मिश्रा, डॉ. सूर्यनारायण गौतम, दमोह	114
26) प. दीनदयाल उपाध्याय का एकात्म मानवतावाद मोहम्मद आकिफ तौफीक, डॉ. अरविन्द कुमार उपाध्याय, औराई मदोही	117

27) गांधी का रामराज्य डॉ. नाज परवीन, दनकौर, गौतमबुद्ध नगर, (उ.प्र.)	124
28) हर क्षेत्र में नारी के बढ़ते कदम: एक समीक्षात्मक अध्ययन डॉ. प्रदीप कुमार, मेरठ	129
29) छात्र जीवन में ही लक्ष्य का निर्धारण है सफलता की कुंजी डॉ. अंकित दयाल, दरभंगा	133
30) भारतीय ज्ञान परम्परा के परिप्रेक्ष्य में राष्ट्रीय शिक्षा नीति-२०२० चनप्रीत कौर, प्रो. श्रवण कुमार, लखनऊ (उ.प्र.)	137
31) योगशिक्षा के प्रति शिक्षक-शिक्षिकाओं की जागरूकता का अध्ययन श्रीमती संजीता श्रीवास्तव, डॉ. प्रज्ञा शर्मा, भोपाल	146
32) मुगलकालीन - जागीरदारी - प्रथा डॉ. वंदना त्रिपाठी	149
33) पूरनी भारत और विकसित भारत डॉ. शुक्ला मनोरमा, विश्रामपुर, पलामू, झारखंड	152
34) मानव तस्करी : वाणिज्यिक यौन शोषण के स्वरूप सतीश कुमार तिवारी, डॉ. आशुतोष कुमार त्रिपाठी, मऊ (उत्तर प्रदेश)	155
35) कार्यालयों में कार्यरत तृतीय श्रेणी महिलायें: समस्या एवं समाधान रेखा, द्वागहाट (अल्मोड़ा)	158
36) कृषि में नई तकनीकी का किसानों की आय व रोजगार पर प्रभाव निरमा कुमारी लुहार, धानागाजी (अलवर)	163
37) राजनीतिक एकता में सांस्कृतिक राष्ट्रवाद की भूमिका डॉ. अजय शंकर यादव, झांसी (उ.प्र.)	167
38) डॉ. भा. ल. भोळे : साठोत्तरी मराठी विचारविश्वातील प्रज्ञावंत डॉ. प्रकाश कांबळे, जळगाव	174
39) एकविसाव्या शतकात महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भ विभागातील उच्च.... डॉ सुनील डी बेलसरे, अचलपूर	177

(४) पटेल, नीता. राजनीतिक संगठन में सांस्कृतिक राष्ट्रवाद का प्रभाव. राष्ट्रीय समीक्षा पत्रिका, २०१६.

(५) गुप्ता, अरुण. सांस्कृतिक एकता और राजनीतिक समर्थन : एक नई परिप्रेक्ष्य. राजनीतिक अनुसंधान पत्रिका, २०२०.

(६) यादव, मनोज. राजनीतिक एकता में सांस्कृतिक राष्ट्रवाद के सिद्धांत. समाजशास्त्र समीक्षा, २०१८.

(७) भट्ट, सुमित्रा. सांस्कृतिक एकता और भारतीय राजनीति: एक अध्ययन. विश्वविद्यालय अनुसंधान पत्रिका, २०१७.

(८) रावत, प्रकाश. राजनीतिक एकता में सांस्कृतिक राष्ट्रवाद के सांस्कृतिक सामग्री. सांस्कृतिक अनुसंधान, २०१९.

□□□

38

डॉ. भा. ल. भोळे : साठोत्तरी मराठी विचारविश्वातील प्रज्ञावंत

डॉ. प्रकाश कांबळे

कला, वाणिज्य व गृहविज्ञान
महिला महाविद्यालय, जळगाव

डॉ. भा. ल. भोळे हे संपूर्ण महाराष्ट्राला सामाजिक आणि राजकीय विचारवंत म्हणून परिचित होते. राज्यशास्त्राचे नामांकित प्राध्यापक असलेले भोळे केवळ राज्यशास्त्राच्या चाकोरीबद्ध अभ्यासात अडकून न पडता साहित्य-समाज आणि संस्कृतीचा आयुष्यभर घांडोळा घेत राहिले. राज्यांशातील मुलभूत असे लेखन करून त्यांनी राजकीय विचारवंत म्हणून तर ओळख मिळवलीच, मात्र त्यांची सामाजिक कार्यकर्ते विचारवंत म्हणून निर्माण झालेली ओळख राज्यशास्त्राचे प्राध्यापक ही ओळख पुसून टाकावी इतकी स्पष्ट आणि मोठी आहे. या सर्व कर्तृत्वाबरोबरच साहित्य समीक्षेच्या क्षेत्रातही लीलया संचार करत तिथेही त्यांनी आपला अनीठ असा ठसा उमटविला. प्रवर्तन चळवळीला दिशा दिग्दर्शन करण्याबरोबरच कृतीशील कार्यकर्ते म्हणूनही त्यांनी प्रभावी भूमिका बजावली. तर्ककठोर वाटावे अशा क्षेत्रात आयुष्य घालवूनही डॉ. भोळे यांनी आपले मन सतत सतेज, टवटवीत व कलासक्त ठेवले होते. साठोत्तरी मराठी विचारविश्वाचा विचार करत असतांना डॉ. भोळे यांचा उल्लेख केवळ अपरिहार्य असा आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात डॉ. भोळे यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा शोध घेऊन त्यांच्या लेखनाच्या केवळ नोंदी केल्या जाणार आहेत.

डॉ. भा. ल. भोळे यांची जडण-घडण :

भास्कर लक्ष्मण भोळे यांचा जन्म ३० सप्टेंबर १९४२ रोजी बुलडाण्यातील 'तालखेड' या गावी झाला. तालखेड हे त्यांच्या मामाचे गाव. जळगाव जिल्ह्यातील

भुसावळ जवळील 'वरणगाव' हे त्यांचे मुल गाव. तिथे आता मोठी शस्त्रास्त्रांची फॅक्टरी (Ordnance Factory) झालीय. पण ती व्हायच्या आधीच हे शस्त्रास्त्र संपन्न व्यक्तिमत्त्व गावाबाहेर पडलं.^१ घराची परिस्थिती खूप दारिद्र्याची नसली तरी हलाखीचीच होती. वडील प्राथमिक शिक्षक असले तरी चार भाऊ दोन बहिणी असा मोठा परिवार असल्यामुळे ओढग्रस्तता पाचवीलाच पुजलेली होती. निव्वळ अज्ञान आणि अंधःकाराची जन्मजात परंपरा वाटायला आली नाही इतकाच काय तो दिलासा. १९६८ साली ते विशेष प्राविण्यासह मॅट्रीक उत्तीर्ण झाले. पुढील शिक्षणासाठी पुणे येथे जाण्याची इच्छा असूनही ते जाऊ शकले नाहीत. औरंगाबाद येथील 'मिलिंद' महाविद्यालयात त्यांनी प्रीयुनिवर्सिटीला शोडबाशा अनिच्छेनेच प्रवेश घेतला असला तरी 'मिलिंद' महाविद्यालय आणि औरंगाबाद शहरामुळेच त्यांच्या आयुष्याची दिशा बदलून गेली.

औरंगाबाद, मिलिंद आणि शासकीय महाविद्यालय : जीवन प्रवर्तनाच्या प्रयोगशाळा

औरंगाबाद हे शहर अनेकानेकांच्या आयुष्यात उजेड घेऊन आलेले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी तेथे मिलिंद महाविद्यालय स्थापन केल्यानंतर हे शहर सांस्कृतिक आणि सामाजिक चळवळीचे केंद्राच बनले. सर्व जाती-धर्मांना आपल्या कवेत घेऊन गुण्यागोविंदाने नांदणाऱ्या सांस्कृतिक ऐक्याचे प्रतिक म्हणूनही औरंगाबादने आपली ओळख निर्माण केलेली आहे हे खरे असले तरी वर्तमानात धर्मांध / अपरिपक्व राजकारण्यांमुळे सर्वच शहरे आणि गावखेडेही धुमसत आहेत. संपूर्ण देशाचाच सांस्कृतिक पोत उसवला जात आहे. औरंगाबादही याला अपवाद राहिलेले नाही, ही वस्तुस्थिती आहे. औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालय, विद्यापीठाबरोबरच शासकीय ज्ञान-विज्ञान महाविद्यालय अशी सामान्यांना आपल्या कवेत घेणाऱ्या शिक्षणसंस्था असल्यामुळे मराठवाडाबरोबरच उर्वरित महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यातून सर्व जातीधर्माची, उपसंस्कृतीची, गरीब- श्रीमंत घरातील मुले चांगल्या शिक्षणाच्या तळमळीपोटी येथे आलेली असायची त्यामुळे येथे खऱ्या अर्थाने बहुविध सांस्कृतिकता नांदायची. मिलिंद महाविद्यालयातून भोळे प्रीयुनिवर्सिटी परीक्षा उत्तीर्ण

झाल्यानंतर सोबतच्या मित्रांबरोबर शासकीय ज्ञान-विज्ञान महाविद्यालयात बी. ए. च्या प्रथम वर्षाला प्रवेश घेतला. मिलिंद महाविद्यालयात भोळेंचा जीव का रमला नाही? हे कळण्यास काही मार्ग नाही. मात्र 'नवीन महाविद्यालयात रायभान जाणव, चंद्रकांत पाटील, मुकुंद कृष्णा गायकवाड, कमलाकर सोनटक्के, भगवान भटकर, प्रभाकर वराळे, वामन निंबाळकर, यशवंत मनोहर इ. मित्रांचा गोतावळा मोठ्या प्रमाणात मिळाला व त्यात भोळे रमून गेले. ^२ हे मात्र निश्चित, आपापल्या क्षेत्रात पुढे नावारूपाला आलेल्या या दिग्गजांशी भोळे यांचे सूर कायमचे जुळले. वसतिगृहात राहत असल्यामुळे त्यांचे जग आपोआपच विस्तारले. विद्यार्थी जीवनातील आवांतर वाचनाने आणि चर्चेने विचारांची बैठक पक्की होत गेली. यासंदर्भात त्यांचे मित्र चंद्रकांत पाटील म्हणतात, "आम्ही जास्तीत जास्त सोबत राहायचो. गंभीर चर्चा करायच्या. आमचा एक अत्यंत आवडता भाग म्हणजे रात्री नऊ वाजता फिरायला निघून औरंगाबादच्या त्या काळातील दोन टोकांमध्ये म्हणजे किले-आर्क ते रेल्वे स्टेशन रात्रभर फिरत राहायचं. बऱ्याचदा महाविद्यालयासमोरच्या कब्रस्थानात लिंबाच्या झाडाखालच्या पागवर रात्रभर गप्पा मारत बसायचो."^३ या सर्व चर्चा मंथनातून भोळे यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला पैलू पडत गेले. मुस्लीम संस्कारही त्यांच्यावर याच शहराने केले. त्यासंदर्भात पाटील म्हणतात, "त्यांच्यावर मुस्लीम संस्कृतीचे संस्कार निकोप, निरोगी होते, तेही त्यांनी जाणीवपूर्वक जपले ते अर्थातच आयुष्यभर"^४ पुढच्या आयुष्यात भोळे यांनी इस्लामासंदर्भात जे लेखन, संपादन अथवा अनुवाद केले आहे ती याची साक्ष आहे. तीन वर्षांची कला शाखेची पदवी पूर्ण केल्यानंतर त्याच महाविद्यालयातून राज्यशास्त्र हा विषय घेऊन एम. ए. पूर्ण केले. व पुढे तिथेच प्राध्यापक म्हणून नोकरीला लागले. त्यांना कायमस्वरूपी औरंगाबाद ला स्थायिक होवून विद्यापीठात प्राध्यापक व्हायचे होते व औरंगाबादशी जुळलेली नाळ तोडायची नव्हती. पण दुर्दैवाने ते जुळलं नाही. आणि पाच-साडेपाच वर्षांच्या ज्ञान-विज्ञान महाविद्यालयाच्या नोकरीनंतर तो ४ नोव्हेंबर १९७० रोजी नागपूर विद्यापीठात रुजू झाला. नंतरचं त्याचं सगळं काही नागपूरमध्येच झालं.^५ डॉ. भा. ल. भोळे

यांचे उर्वरित आयुष्य जरी नागपूरमध्ये गेले असले तरी औरंगाबादने निश्चित केलेल्या धावपट्टीवरूनच आयुष्याच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत ते धावत राहिले.

वैचारिक प्रभाव : विद्यार्थी जीवनातच भा. ल. भोळे यांची वैचारिक भूमिका पक्की झाली होती. चंद्रकांत पाटील म्हणतात त्याप्रमाणे, 'मिलिंदच्या संस्कारातूनच घडलेले बाबुराव बागुल, नामदेव ढासळ असो, की आताचा अरुण काळे असो या सर्वांच्या साहित्याचा मूलगामी विचार भोळे करत आलेला आहे. नामांतराच्या चळवळीवर, दलित चळवळीवर खोलवर विचार करत आलेला आहे. नानकचंद रतुच्या पुस्तकाचा त्याने केलेला अनुवादही याच वैचारिक संस्कारातून आलेला आहे.' 'फुले-शाहू-आंबेडकर यांच्या विचाराचा फार मोठा प्रभाव त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर पडल्यामुळेच ते परिवर्तन वादी चळवळीचे ते कायमस्वरूपी सहोदर राहिले ते इतके की, आपण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे वारसदार आहोत हे सांगण्यापर्यंत, भोळे यांच्याच शब्दात सांगायचे तर ते असे, 'नुसत्या तसबिरीवर, नुसत्या जयंतीवर आणि महापरिनिर्वाण दिनाच्या समारंभावर बाबासाहेबांचा वारसा आपण चालवतो असे कुणाला वाटत असेल तर, पहिल्यांदा हे समजावून घेतले पाहिजे की, बाबासाहेबांचा वारसा हा प्रामुख्याने वैचारिक वारसाच असू शकतो.' आणि डॉ. भोळे यांनी हा वारसा फुले-आंबेडकरी विचाराचे परिष्करण करून, समतावादी चळवळींना वैचारिक योगदान देऊन चालविण्याचा प्रयत्न केला. म. गांधी, विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्या विचाराचाही प्रभाव भोळे यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर पडलेला होता. त्यांच्या सर्व लेखनामधून गांधी विचाराचा प्रभाव तर जाणवतोच, त्याचबरोबर त्यांच्या वेशभूषेसह संपूर्ण व्यक्तिमत्त्वावरही गांधी विचाराची ठसठशीत अशी मुद्रा उमटलेली होती. या सर्वांबरोबरच त्यांना बी. ए. धर्म, ए. च्या वर्गांना शिकविणारे राज्यशास्त्राचे प्रा. बारी, वर्गमित्र मोईन शाकीर यांचाही प्रभाव झालेला होता. सततचा व्यासंग जोडीला किशोरकुमारची गाणी, गुरुदत्तचे भावविकल सिनेमे, व्हॅन गॉग, पॉल गोग्याची चित्रे, बेगम अख्तरची गाणी, मित्रांसोबत रात्र-रात्रभर केलेल्या वाझ्मयीन चर्चा या सर्व गोष्टींमुळे त्यांचे व्यक्तिमत्त्व घडले व त्यातूनच भा. ल. भोळे नावाचा

विचक्षण प्रज्ञावंत महारष्ट्राला मिळाला. डॉ. भोळे संदर्भात गैरवोद्गार काढताना पाटील म्हणतात, 'त्यानं स्वतःला अनेक लहान-मोठ्या संस्थांशी जोडून घेतलं विशेष म्हणजे फार मोठा काळ त्यानं बालभारतीच्या इतिहास विषयक कामात नागरिक शास्त्राची पुस्तकं लिहिण्यात, समाज प्रबोधन पत्रिकेच्या आणि 'आजचा सुधारक'च्या संपादन सल्लागाराच्या भूमिकेत घालविला. शिवाय महाराष्ट्रभर दौरे करून आपल्या व्याखानाचा अश्वमेध फिरवला. खूप पुस्तकं लिहिली. खूप लेखन केलं आणि स्वतःला विचारवंत म्हणून घेण्यापासून वाचवलं' आज विचारवंत या शब्दाचा पर्यायाने त्या व्यक्तीचाही दर्प सुटलेला असतांना डॉ. भा. ल. भोळे या प्रज्ञावंताच्या उपस्थितीने मात्र सभोवतालात सुगंध पसरत असे, त्यामुळेच ते अनेकांना हवेहवेसे वाटून त्यांच्याभोवती लोकांचा गराडा पडत असे, याचा अनुभव आम्ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्यापीठात असतांना अनेकदा घेतलेला आहे. डॉ. भोळे यांनी केवळ आफाट म्हणावे असे लेखन केले आहे. त्याच्या केवळ नोंदी येथे करणे शक्य आहे.

डॉ. भोळे यांचे लेखन :

डॉ. भा. ल. भोळे यांनी विपुल प्रमाणात लेखन केलेले आहे. त्यांच्या एकूण लेखनाचे तीन भागात विभाजन करावे लागेल. राज्यशास्त्राचे प्राध्यापक असल्यामुळे त्यांनी केलेले सैद्धांतिक पातळीवरचे राजकीय लेखन, वैचारिक व समीक्षात्मक लेखन, संपादन आणि अनुवाद.

वैचारिक लेखन : दुसरे स्वातंत्र्य यशवंतराव चव्हाण : राजकारण आणि साहित्य महात्मा जोतिराव फुले वारसा आणि वसा जोतिरावांची समता संकल्पना भारतीय साहित्याचे निर्माते महात्मा जोतिबा फुले आगरकरांचे श्रमचिंतन डॉ. बाबासाहेबांचा वैचारिक वारसा सामाजिकविमर्श साक्षेप विसावे शतक आणि भारतातील सामाजिक विचार

समीक्षात्मक लेखन : साहित्य प्रत्यय कटाक्ष प्रास्ताविके

संपादन : संशोधांची क्षितिजे जमातवाद

अनुवाद : महादेव गोविंद रानडे इसालामास संबंधी आधुनिक दृष्टीकोन डॉ. बाबासाहेब

अर्थ

आंबेडकर: अनुभव आणि आठवणी

डॉ. भा. ल. भोळे यांच्या या लेखनातील वैविध्य पाहता त्यांच्या प्रतिभेची झेप विलक्षण अशीच होती हे कोणालाही कबुल करावे लागेल. १९६० नंतरच्या केवळ महाराष्ट्राच्याच नव्हे तर एकूणच भारतीय विचारविश्वाला समृद्ध करण्याचे काम ज्या मोजक्या विचारवंतांनी केलेले आहे त्यात डॉ. भोळे यांचे योगदान फार मौलिक असे आहे. त्यामुळेच त्यांच्या समकाली नांमध्ये आणि उत्तरकालीनांमध्येही डॉ. भा. ल. भोळे हे नाव खूप आदरपूर्वक घेतले जाते. अशा या प्रज्ञावंताचा मृत्यू वयाच्या सदुसष्टाव्या वर्षी म्हणजेच २४ डिसेंबर १९४२ रोजी नागपूर येथे झाला आणि महाराष्ट्र एका मूल्यातीत प्रज्ञावंताला कायमचा मुकला.

संदर्भ :

१. पाटील चंद्रकां, प्रतिष्ठान, जुलै-ऑगस्ट, २००७, पृ. क्र. ४४
२. तत्रैव, पृ. क्र. ४५
३. तत्रैव, पृ. क्र. ४६
४. तत्रैव, पृ. क्र. ४६
५. तत्रैव, पृ. क्र. ४५
६. तत्रैव, पृ. क्र. ४७
७. भोळे भा. ल. डॉ. आंबेडकरांचा वैचारिक वारसा, सुगावा प्रकाशन, पुणे, द्वितीयावृत्ती, २००६ पृ. क्र. २७
८. पाटील चंद्रकांत, उनि, पृ. क्र. ४६

□□□

39

एकविसाव्या शतकात महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भ विभागातील उच्च शैक्षणिक ग्रंथालया अंतर्गत संसाधनांची सहकारिता

डॉ सुनील डी बेलसरे

ग्रंथपाल, जगदंबा महाविद्यालय, अचलपूर

सारांश —

महाराष्ट्र राज्यात गेल्या दोन दशकांपासून शिक्षण क्षेत्रातील बदलांची माहिती ग्रंथालयाला आहे. हे शैक्षणिक ग्रंथालयांना सध्याच्या डिजिटल युगानुसार त्यांचे कार्य करण्यास प्रवृत्त करते आहे. आधुनिक शिक्षण प्रणाली मध्ये वापरकर्ते ज्या ग्रंथालय सेवांची अपेक्षा करतात त्याकरिता अलिकडच्या वर्षात, शैक्षणिक प्रणालीसाठी ई-संसाधन हे माहितीचे सर्वात लोकप्रिय स्रोत बनले आहे. त्यानुसार ग्रंथालय प्रमुखांना ग्रंथालय संग्रह मिळवण्यासाठी, ते सामूहिक करण्यासाठी, एकत्र काम करण्यासाठी आणि वापरकर्त्यांना डिजिटल ग्रंथालय सेवा प्रदान करण्यासाठी सुविधा प्रदान करते. सर्व विषयांच्या विषय सामग्रीमध्ये वाढ झाल्यामुळे आणि ग्रंथालयाचे बजेट कमी असल्यामुळे ग्रंथालयावर वाचन संसाधनांची देवाणघेवाण करण्यासाठी एकत्र येण्याचा दबाव येतो त्यानुसार अनेक ग्रंथालयाचा संग्रह (consortia) संकल्पना उगम पावली आहे. हा पेपर ग्रंथालय कन्सोर्टियमद्वारे ऑफर केलेल्या सुविधां, संकल्पना, समस्या, प्रकारचा शोध घेतो आणि शैक्षणिक ग्रंथालयासाठी ते कसे प्रभावीपणे कार्यकर्ते व उपयुक्त आहे यावर चर्चा करते.

प्रस्तावना —

गेल्या दोन दशकांपासून महाराष्ट्रातील विदर्भ प्रदेश राज्य शैक्षणिक ग्रंथालय आधुनिक वापरकर्त्यांच्या सेवांसाठी अडचणीत आले आहे. ग्रंथालय हे कोणत्याही

[Handwritten signature]

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशास्त्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

April To June 2024
Issue 50, Vol-06Date of Publication
01 May 2024

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र स्वचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशास्त्रीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक,
प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana
Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post.
Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors

www.vidyawarta.com

Gm

INDEX

01) ADDRESSING THE DIGITAL DIVIDE: CHALLENGES FACED BY...	
Dr. Roopa, Mainpuri, Uttar Pradesh	10
02) REPRESENTATION OF WOMEN IN INDIAN POLITICS	
Smriti Roy, Kanpur, Uttar Pradesh	12
03) Navigating the Future: Contemporary Trends in Management Practices	
Mohd Abdul Ahad Qureshi, pune	18
04) Rural Development Issues And Challenges	
Dr. Govind Shivajirao Deshmukh, Nighoj, Dist-Ahmednagar	23
05) A Comparative Study of Income-based and Deprivation-based Poverty....	
Kapil Kumar Chandra, Dr. B. L. Sonekar, Raipur, Chhattisgarh	26
06) Piaget's Cognitive Development Theory: Enhancing Learning....	
Kawsar Ali, Prof. Shravan Kumar, Lucknow (U.P.)	32
07) IMPACT OF STRESS ON THE WORK EFFICIENCY OF WORKING MOTHERS	
Dr. Manisha Saxena, Dr. Durgesh Mishra, Indore, (M.P.)	38
08) A Study of Participation in Co-Curricular Activities of Students'....	
Dr. Mohammad Hanif Ahmad	45
09) GENDER EQUALITY IN INDIA THROUGH NATIONAL EDUCATION....	
Dr. Prerna Mandhyan, Katihar (Bihar)	50
10) IMPACT OF STARTUPS ON INDIAN ECONOMY: A CRITICAL REVIEW	
Pritam Kumar Kejriwal, Bhagalpur	56
11) A Study of the Use of Artificial Intelligence by Student-teachers	
Dr. Suresh G. Isave, Pune	57
12) ENHANCING DISTANCE LEARNING: EXPLORING THE IMPACT OF....	
FARYAL ALI, CHANPREET KAUR, LUCKNOW (U.P.)	61
13) Thematic Aspects in the select stories of 'The Bird with Golden Wings'	
Mr. Madhavrao Ashok Patil, Jalgaon	68

Varun and said, how can children become monkeys? Cleverly, Varun retorted to him, in the same way gold turn into stone, my friend. Then Kiran understood what Varun was trying to tell him. He understood his misconduct and agreed to share his half of the wealth with Varun and went home with his children. In this way Varun taught the lesson Tit for Tat to Kiran.

Conclusion:

These stories are full of wit and replete with moral lessons. It gives lessons on fundamental human values such as kindness and compassionate while living daily life. With lucid and simple language, the book attracts us to read all the stories.

References:

1. 'The Bird with Golden Wings' by Sudha Murty published by Puffin Books 2009.
2. Wikipedia.

□□□

14

Empowering Women Entrepreneurs Through ODOP in India

Dr. Manoj Kumar

Assistant Professor (Commerce)

VRAL Government Girls Degree College, Bareilly

1. Abstract:

India is predicted to remain the fastest-growing economy in the years to come and India's market capitalization is growing even faster than its nominal Gross Domestic Product. Women's achievements in this time and age are exceptional with many of them making ground-breaking accomplishments in every sphere of life particularly when it comes to entrepreneurship. Women-led business has been providing a great impetus to the economy. One District One Product (ODOP), a state scheme of Uttar Pradesh, focuses on promoting local product by providing support or training, credit, linkage, marketing and export. ODOP has been hailed by the central Government as an exemplary initiative, and notified nationwide.

Keywords: Predicted, Impetus, Focuses, Nationwide

2. Introduction :

The sustainable economy is an era of women as entrepreneurs perceiving, organizing resources, novel opportunities, and undertaking risks to achieve their goals in developing new innovative ventures for measuring new horizons in the time of pandemic when the whole world was One district one product (ODOP) when started in 2018 in Uttar Pradesh incited by Japan government in 1979 and it became so famous in Uttar Pradesh to boost economy and artisan of 75 districts up women artisan increase and transformed in entrepreneurship Uttar Pradesh

Om

for talent and skilled students. He provided with all kind of resources and luxuries in his school. After some years Charvaka left this earthly life, then his disciple Shantanu looked after the school. Once upon a time Shantanu was a bright student but living in luxury made him indolent and idle. He started to believe in the maxim of eat, drink and be merry making. After a while, the king Aditya decided to conduct the test of the scholars in his kingdom. He set few questions for them: What is the death of the sea? How many stars are there in the sky? What is permanent? Shantanu had no answers to the queries raised by the king Aditya. He realized that he would have to give up this comfortable life and suddenly there appeared a clever cook to help him to bail him out of this crisis. His name was Dhirendra. He had a good habit of reading as many books as he could. Shantanu showed him the questions given by the king Aditya. Whereupon, Dhirendra assured him that he would disguise himself as Shantanu. On the appointed day Dhirendra appeared in the king's court and answered all the queries satisfactorily. The king was very much pleased with the answers given by Dhirendra and king rewarded him with thousand gold coins for the maintenance of the school. The clever and sharp cook saved the school from the impending doom and destruction.

In the story 'Tit for Tat' Murty narrates the story of two friends Kiran and Varun. At the beginning of the story she describes the qualities of Kiran and Varun. Kiran was a cunning and Varun was a simple person. One day while travelling together, it started raining very hard. So they had to take a shelter under huge banyan tree. They were shivering due to the cold atmosphere, so they huddled together. While standing below the tree they found a pot with a tight lid. They were surprised to see the pot unattended in such a lonely place. Thereafter, both the friends opened the lid of the pot and what they saw made them even more

flabbergasted. They were quite delighted while seeing the pot full of gold! The two friends decided to divide the money once they reached home. But by now it was dark and they were unable to see anything outside. Therefore, out of compulsion they had to spend the night under the tree. In the middle of the night, while Varun slept soundly, Kiran woke up, removed all the gold from the pot and filled it with stones. And after shutting the lid tightly, he went back to sleep. The next morning they reached home and found only stones inside the pot. Upon seeing this, Varun was in disbelief. He did not believe what he saw inside the pot. Gold was missing in the pot. He wailed and wept. After some days, Kiran suddenly changed his behavior and spent money like water. Upon seeing Kiran's strange conduct, Varun understood the real reason that it was Kiran who took out the gold from the pot and overnight became wealthy. To teach him a lesson, Varun made a plan and went to the town artist and asked him to make a clay image of Kiran. Thereafter, he bought two monkeys and domesticated them. Every day he trained his monkeys to eat their meals sitting in the lap of the clay image of Kiran. Next, he invited Kiran's daughter and son home for a meal. Varun convinced his funny plan to the children and they agreed readily. After sometime, when children did not return from Varun's home, he became anxious and went to bring them back from the Varun's home. As soon as he went to Varun's home, two monkeys jumped on his lap and started looking for food in his pockets. Kiran became quite furious on this act and shouted at Varun and asked him the whereabouts of his children. Initially, Varun pretended and told Kiran, my friend can you not recognize your own children sitting on your lap? Thereupon, Kiran became more furious and screamed at Varun how these monkeys can be my children? To which Varun peacefully replied, as soon as I fed your children their lunch, they turned into monkeys. Kiran was in disbelief on the act of

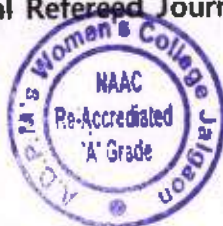
children. Lakshmi was a sort of lady who used to be anxious and worried about the things needed in the home. She said to her husband, "There is no firewood in the house. How will I cook?" She desperately beseeched her husband that he must get some firewood from the market for the cooking. Suraj was a kind and cooperative man. After doing the hard work on the sea, he was unable to get the fish on that day. Therefore, with nervous and dejected mood he set off for the home, since he knew that his wife will scold him for the returning home empty handed. But to his surprise, when he started to pull out the net from the water, he saw that the tiny golden-colored fish was trapped in the net. That fish spoke to Suraj in a human voice, pleading him 'Please don't take me. Leave me in the sea. I will give you whatever you want.' Initially, Suraj was scared since such a thing was never ever happened to him before. Therefore, Suraj, being a humanitarian, threw the fish back into the water, but the fish promised him that it will fulfill his wish. Instantly, Suraj remembered his wife's command to bring home some firewood. So, he asked for the firewood from the fish and his wish was granted. Upon reaching home, he saw that his entire courtyard was filled with firewood and he felt delighted. Later on, when Suraj narrated the story of golden colored fish to his wife whereon she became angry on him for his silly behavior, that despite a huge opportunity that Suraj had in his hand granted by the fish but he could ask for only paltry wish of small firewood to be fulfilled.

In the story titled as "**The Bird with the Golden Wings**" Murty focuses on family values. Here, she reflects on the predicament of Varsha and her mother. The prime issue of the story is survival in the midst of poverty. The story begins with the description of the mother and daughter. Here the task is given by the mother to her daughter to look after the rice spread on the mat for getting dried. After a while, a tiny sparrow arrived there, it was hungry so Varsha

felt pity on a sparrow and offered it a few grains. After eating the grains, it flew away. Thereafter, an old crow came, pleading Varsha for few grains. Likewise, Varsha offered it some grains for eating. The crow flew away after eating the grains. Then the strangest thing happened there. A bird with the Golden Wings appeared there. It asked Varsha for some rice. Thereupon, Vrahsa allowed the bird to peck some grains but to her surprise the bird gulped down all the rice.

This made Varsha very sad and dejected. She scolded the bird with harsh words. The bird apologized Varsha but assured her to compensate for the rice. The bird took her to the Banyan tree where it lived. Upon reaching there, Varsha was wonderstruck to see that, every object in the house of the bird was golden. All the items including chairs, pans, pots etc, were made of gold. The bird offered her three boxes and asked her to select one. She took the small box and thanked the bird and left the place with that small box. To the delight of Varsha and her mother, the box was filled with precise stones. They were happy and delighted because Varsha's mother would no longer need to work for their survival for anymore. The villagers were surprised to see them in well off condition. The story tells us that virtue is always rewarded. Varsha's feeling of pity and sympathy for the bird, turned into their well being.

In the story "**Books for the Cook**" Murty sheds light on human nature. Here, she narrates the story of a king Aditya. He was a wise and scholar king. He believed that scholars should be provided with all the help they may need so that they could pursue their studies without worrying about money. He respected learned and wise men. He believed that, learned and scholars should be regarded in high esteem in society. He identified some learned men in his kingdom and gifted them with lot of money. Among them was one scholar whose name was Charvaka. He was renowned for his wisdom and knowledge. He built a large school for training

Handwritten signature/initials.

cations, 3853-3857

➤ Mineev glev (2017), The Impact of Immersive Virtual Reality on Effectiveness of Educational Game, Thesis, pg 3-5, Utrecht university, faculty of science | David eibal e.tal (2010), Immersion in mediated environment : Role of Personality traits, cyberpsychology, behaviour, and social networking vol 13, no.3, 2010, DOI: 10.1089/CYBER.2009.0171

➤ Kuang Hsin-ying (2011), The relation between personality, immersion experience and narrative gamest, thesis, University college london | Mystakidis, S.; Lympouridis (2023), Virtual Immersive Learning. Encyclopedia 2023 ,3,96-405. DOI: <https://doi.org/10.3390/encyclopedia3020026>

➤ Makaranky G. e.tal (2021), The cognitive Affective Model of Immersive learning (CAMIL): a theoretical Research-based model of learning in immersive virtual reality, Educational Psychology Review (2021) 33: 937-958. DOI: <https://doi.org/10.1007/510648-020-09586-2>

➤ Ntaba Afika e.tal (2019), Open distance learning and immersive technologies: A literature Analysis, 16th International Conference on Cognition and Exploratory learning in digital age (CELDA 2019), DOI: DOI: 10.33965/celda2019_201911L007

➤ Cetin, O. (2017). An investigation of pre-service science teachers' level of efficacy in the undergraduate science teacher education program and pedagogical formation program. Journal of Education and Practice, 8(12), 22-32.

➤ Duplessie, Steve (2016). "Why virtualization services are necessary", www.computerworld.com

➤ Eicholz, G. & Rogers, E.M. (1994). Resistance to the Adoption of Audiovisual Aids by Elementary School Teachers. In M.B. Miles (Ed.). Innovation in Education. Columbia: Teachers College, 251 – 278.

➤ Mosalanejad, L., Shamsavari, S., Sobhanian, S. & Dastpak, M. (2012). The effect of virtual versus traditional learning in achieving competency-based skills. Turkish Online Journal of Distance Education, 13(2), 69-75.

➤ Mystakidis, S.; Lympouridis (2023), Virtual Immersive Learning. Encyclopedia 2023 ,3,96-405. DOI: <https://doi.org/10.3390/encyclopedia3020026>

13

Thematic Aspects in the select stories of 'The Bird with Golden Wings'

Mr. Madhavrao Ashok Patil

Asst. Prof. (English)

A.D.P.M.'s Women's College, Jalgaon

Introduction :

The Bird with Golden Wings' is the meaningful collection of short stories by Sudha Murty. The book was published in 2009. The stories in this collection are based on wit and magic philosophies. There are altogether 21 stories in the book. Each story is special and full of wit, humour and entertainment. The book is written in a lucid, simple language and easy to understand for children. The stories are not only entertaining and humorous but also inspiring. Sudha Murty was born in 1950 in Shiggaon in north Karnataka. She did her M.Tech in Computer Science and is now the chairperson of the Infosys Foundation. She is a prolific writer in English and Kannada. She has written novels, technical books, travelogues, collection of short stories, non-fictional pieces and four books for children. Her books have been translated into all the major Indian languages. Sudha Murty was the recipient of the R.K. Narayan Award for Literature, the Padma Shri in 2006 and the Attimabbe Award from the government of Karnataka for excellence in Kannada literature in 2011.

Analysis: The first story of the book titled as 'The Golden Fish and the Demon' gives us the family picture of a couple Suraj and his wife Lakshmi. Suraj is a fisherman who would sail his boat into the sea every day to catch the fish. The couple was poor and did not have any

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Single Blind Peer Reviewed & Refereed International Research Journal

E- ISSN 2582-5429 / SJIF Impact- 5.67 / May 2024 / Special Issue 13 / Vol. III

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

May 2024 Special Issue 13 Volume III

**Chhatrapati Shivaji Maharaj's
Governance: Then, Today and Tomorrow**

Guest Editor

Prof. H. A. Mahajan

Principal

MTES' Smt. G. G. Khadse College, Muktainagar

Executive Editor

Dr. A. P. Patil

Vice Principal & Coordinator, IQAC

Associate Editor

Dr. P. S. Premsagar

Co-Editor

Dr. G. S. Chavhan

MTES' Smt. G. G. Khadse College, Muktainagar

Co-Editor

Dr. V. B. Dange

Akshara Publication

Plot No 143 Professors colony,
Near Biyani School, Janner Road, Bhusawal Dist Jalgaon Maharashtra 425201

Index

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
1	शिवाजी महाराजांचे शेती आणि शेतकऱ्याविषयी धोरण	प्रा. डॉ. नानाजी दगा भामरे	05
2	छत्रपती शिवाजी महाराजांचा राज्याभिषेक : एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा.डॉ.दिनेश रामदास महाजन	10
3	शिवकालीन जमीन महसूल पद्धती एक अभ्यास	प्रा. डॉ.बाळासाहेब नानासाहेब देवकाते	15
4	शिवाजी महाराजांच्या अष्टप्रधान मंडळाची भूमिका आणि कार्यपद्धती	प्रा. डॉ. चित्रा पाटील	19
5	शिवकालीन किल्ले महत्त्व	ए. एम. देशमुख	21
6	छत्रपती शिवाजी महाराजांची आदर्श स्वराज्यमुद्रा	डॉ. मधुकर विठोबा जाधव	27
7	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे कृषीविषयक धोरण	डॉ. दिपक दिनकर किनगे श्री. मंगेश संतोष किनगे	31
8	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे जनकल्याणकारी प्रशासन	डॉ.जगदीश दयासागर हेंडवे	35
9	छत्रपती शिवाजी महाराज कल्याणकारी राजा आणि त्यांचे व्यवस्थापन	प्रा. विवेक सुरेश श्रावणे	38
10	शिवकालीन कृषी व जमीन महसूल व्यवस्था	निता महेंद्र पाटील	41
11	पूर्व खानदेशातील शिवरायांच्या हालचाली	महेंद्र सुभाष वाणी	44
12	स्त्रीवादी लेखिका 'सिमा साखरे', 'अरुणा सबाने' यांचे ललित साहित्य : एक दृष्टिक्षेप	अनुप प्रदिप वानखडे	47
13	Chhatrapati Shivaji Maharaj as a Social Reformer	Dr. Anushree Mahurkar	49
14	The Modi Script: A Linguistic Tool in Chhatrapati Shivaji's Era	Prof. Nazir Pathan	52
15	Chhatrapati Shivaji Maharaj as a Social Reformer	Mr. Madhavrao A. Patil	57
16	The Ingenious Guerrilla Warfare Tactics of Chhatrapati Shivaji Maharaj	Raju C. Pardeshi	60

15**Chhatrapati Shivaji Maharaj as a Social Reformer****Mr. Madhavrao Ashok Patil**

Asst. Prof. (English)

A.D.P.M.'s Women's College, Jalgaon.

Introduction :

Chhatrapati Shivaji Maharaj was born on 19 February 1630. He was born at Shivneri fort near Junnar in Poona, now known as Pune. Chhatrapati Shivaji Maharaj born in a family of bureaucrats. His father Shahji Bhonsale was a great Maratha general in the army of Bijapur Sultanate. His mother, Jijabai, played a crucial role in his upbringing, instilling values of bravery and independence. Shivaji Maharaj's legacy as a visionary leader, warrior king, and champion of Swaraj (self-rule) continues to inspire generations. His principles of courage, valor, and justice are celebrated in literature, folklore, and popular culture, making him a respected figure in Indian history and a symbol of resistance against oppression. He was the founder of the great Maratha kingdom of India. He was one of the bravest and marvelous rulers in the 17th century. Social reformer from Maharashtra, Mahatma Jyotirao Phule was the first to initiate the Chhatrapati Shivaji Maharaj Jayanti in 1870, after he discovered his tomb in Raigad Fort.

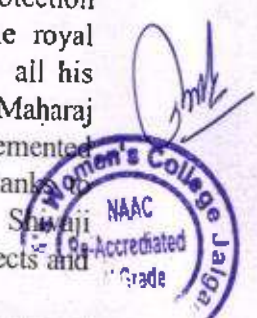
Social Work of Shivaji Maharaj:

Shivaji Maharaj implemented numerous administrative reforms to ensure efficient governance and justice in his kingdom. He established a well-structured administrative system with clear hierarchies, revenue collection mechanisms, and codes of conduct for officials, laying the groundwork for effective governance. The concept of welfare of people was close to the Shivaji's ideal state of swarajya. He felt that the first duty of the ruler is to make his subjects prosper and content. Throughout his life he took care of his people and their well being. He formulated the policies for the growth of the agriculture. He believed that the agriculture is the backbone of the economy. Shivaji Maharaj executed number of policies in order to empower the under-privileged sections of society, including peasants, artisans, and women. He instituted land reforms that protected the rights of farmers and ensured equitable distribution of resources. Unlike many other rulers that the India has produced in its history, Shivaji Maharaj never allowed any kind of disrespect to women. During his rule women were protected and their dishonour was not taken lightly. Shivaji Maharaj demonstrated a progressive outlook by empowering women and granting them positions of authority. Anyone under his rule caught violating women's rights was severely punished. References are there about the punishment for the crimes committed against women in his kingdom. When Shivaji Maharaj came to know about the misconduct of the *Patil Babaji Gurjar* of Ranze village, severe punishment was meted out to him. There is a well known example of *Savitribai Desai* with whom the soldier of kingdom *Sakuji Gayakwad* misbehaved after winning the Belwadi fort. The news of misconduct of *Sakuji Gayakwad* reached to Shivaji Maharaj whereupon he was punished severely. In his kingdom, women were respected with utmost care. In those days, women were subjected to harsh treatment in the society and *SATI* system was one of them. Sati was the practice of the immolation of a Hindu woman after the death of her husband in his funeral pyre. But Shivaji Maharaj did not follow this heinous practice in his state. He encouraged the active participation of women in various spheres of governance. His administration encouraged entrepreneurship among artisans and provided avenues for their economic betterment. Understanding the pivotal role of education in societal advancement, Shivaji Maharaj laid great emphasis on promoting learning and knowledge dissemination. He was a proponent of fostering an environment conducive to intellectual growth. Shivaji Maharaj was a proponent of

social equity and justice. He promoted religious tolerance and respected diversity, fostering harmony among people of different faiths and backgrounds. His administration was characterized by impartiality and fairness, with a robust system of justice that ensured the protection of rights for all citizens irrespective of their religion. Recognizing the importance of infrastructure in fostering social progress, Shivaji Maharaj undertook ambitious projects for the development of roads, forts, and water resources. These initiatives not only enhanced connectivity and security but also facilitated trade and commerce, stimulating economic growth and improving the quality of life of the common masses. Shivaji Maharaj believed in the active involvement of communities in decision-making processes. He established platforms for communal dialogue and encouraged the participation of people in governance, thereby fostering a sense of ownership and responsibility among citizens. In agriculture and economy Shivaji Maharaj started a new unit to measure a land. Shivaji Maharaj introduced the collection of two taxes called the 'Chauth' and 'Sardeshmukhi'. He built many canals and motivated farmers for farming. He ordered soldiers to not bring anything from farm for free. He decreed soldiers to fix the rate of agro produce and as per rate buy from the peasants for the use. During the period of drought, he waived off the revenue taxes from the peasants. Rather, he provided the agricultural instruments and money to the peasants for tilling the land. Due to such generous policies of Shivaji Maharaj, the common people of his kingdom loved him beyond belief. Shivaji Maharaj was careful about the welfare of his subjects. In 1662, he wrote a letter to the Deshmukh of Rohid Valley Sarjerao Jeshe telling him the danger of Mughal warrior Shahistekhan in the valley. Shivaji told him to evacuate all the people to the safer place below the valley. He advised Sarjerao Jedhe about the welfare and safety of his people as the utmost social policy. His social ideas were quite comprehensive. In his kingdom he was very much cautious about the importance of trees and environmental balance. He stressed the safety and security of living organisms in his kingdom. He circulated the decrees in his kingdom calling for the use of old and frail trees for the construction of vessels in his Navy. Planting and conservation of trees were his important social policy.

Religious tolerance of Shivaji Maharaj:

Despite being a devout Hindu, Shivaji Maharaj was known for his religious tolerance and respect for all faiths. He ensured the protection and freedom of worship for people of various religions within his kingdom, earning him widespread admiration and loyalty among his subjects. It was not to oppose the Muslim religion that Shivaji fought against the Mughals. Shivaji Maharaj had a deep love and appreciation for all religions. In his kingdom everyone was free to practice his or her religion. Shivaji Maharaj's private life was marked by a high standard of morality. He was a devoted son, a loving father and an attentive husband. Intensely religious from his very boyhood, by instinct and training alike, he remained throughout life abstemious, free from vice, devoted to holy men, and passionately fond of hearing scripture readings and sacred stories and songs. But religion remained with him an ever fresh fountain of right conduct and generosity; it did not obsess his mind nor harden him into a bigot. The sincerity of his faith is proved by his impartial respect for the holy men of all sects (Muslim as much as Hindu) and toleration of all creeds. His reign brought peace and order to his country, assured the protection of women's honour and the religion of all sects without distinction, extended the royal patronage to the truly pious men of all creeds and presented equal opportunities to all his subjects by opening the public service to talent irrespective of caste or creed. Shivaji Maharaj recognized the importance of water management for agricultural prosperity and implemented innovative irrigation techniques. He constructed several dams, reservoirs, and water tanks to conserve rainwater and ensure availability of water for farming and drinking purposes. Shivaji Maharaj introduced fair and equitable taxation policies to alleviate the burden on his subjects and

promote economic growth. He abolished unjust taxes imposed by previous rulers and implemented a system of land revenue collection based on the assessment of crop yields and land productivity. The idea and concept of Swaraja according to Shivaji Maharaj was founded on the principles of secularism and equality. Shivaji was the Hindu but he did not give inferior treatment to Muslim fakirs, saints and sadhus. He extended grants to all religions. His policy was simple and honest. He provided opportunities to the subjects of his kingdom according to their potential and capabilities. Caste discrimination was totally unacceptable for this medieval great king. History books provide references of the Inam lands given by the Shivaji to Muslim saints and their religious places. As per historical sources, Shivaji Maharaj used to visit and take blessings from the Muslim saint Baba Yakud of Kelashi. He never attacked or disgraced the religious places of other faiths. References are available that he always respected the religious book Koran if he found it in his missions. In 1667 Maharaj signed a pact with Dutch officials regarding trade and commerce wherein he inserted a provision on the ban of slavery. In the said pact Maharaj has directed to the Dutch officials not to take the recourse of slavery if you wish to engage in trade and commerce in our kingdom. In the 17th century, European countries were following the policies of slavery, whereas our great king Shivaji Maharaj was following the social welfare measures for his subjects in his kingdom. He banned the selling and buying of slaves in his state. Humanity and welfare of citizens regardless of their castes and religion were the utmost priorities of Shivaji Maharaj. Dr. Anand Patil gives the reference of Barack Obama in his book '*Samrat Shivaj*'. Obama, while describing the significance of Shivaji Maharaj said, "*If Shaivaji Maharaj had been born in our country we would have referred to him as a Sun.*" Shivaji Maharaj used the funds collected from the exploits from the war in a judicious manner. The fund he spent on the social development and infrastructure in his kingdom. Because of his judicious use of fund, he could build quality naval fortresses in his kingdom. He was also cautious about the sound financial management of his state. The surplus food grains produced during a good harvest season would be kept in reserve for the use in hard times.

Conclusion: Chhatrapati Shivaji Maharaj is an icon to the people of India. His social work was of a supreme quality. In the short span of fifty years, he created his own kingdom with the help of common masses. Every Indian feels proud while chanting the name of Shivaji Maharaj. He has created special niche in the heart of every Indian. Even after 400 years after his death, his social policies are quite relevant in the present context.

References:

- 1) Shivcharitra and Vicharpravaha by Dr. Shrimant Kokate, Published by Rayat Prakashan, 2022.
- 2) Shivaji Kon Hota? By Comrade Govind Panasare, Published by Lokvangmaya Gruha, 2016.
- 3) Shivchhatrapati Ek Magova by Dr. Jayasinghrao Pawar, published by Mehata Publishing House, 2019.
- 4) Maharashtra Mahit Naslele Samrat Shivaji by Dr. Anand Patil, published by Anand Granthasagar Prakashan, Kolhapur 2018.
- 5) Leadership Learning from Chhatrapati Shivaji Maharaj by Cyrus Gonda and Dr. Nitin Parab Embassy Books 2013.

AKSHARA

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

January 2024 Special Issue 10 Volume III

हिंदी साहित्य में महानगरीय परिवेश

अतिथि संपादक

डॉ. ए. जी. जायसवाल

प्राचार्य

आदिवासी सेवा सहायक एवं शिक्षण प्रसारक संस्था का श्री डी.एच.अग्रवाल कला, श्रीरंग अवधूत वाणिज्य एवं
श्री सी.सी.शाह तथा श्री एम. जी. अग्रवाल विज्ञान महाविद्यालय, नवापुर

कार्यकारी संपादक

डॉ. अशोक मरोठे
महासचिव

डॉ. अभयकुमार रैस्नार
अध्यक्ष

डॉ. सी. एल. सुरवाडे
संयोजक

प्रा. जे. डी. साली
समन्वयक, IQAC

उत्तर महाराष्ट्र हिंदी प्राध्यापक परिषद

कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय, नवापुर

Chief Editor :
Dr. Girish S. Koli

Amk

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

January 2024 Special Issue 10 Volume III

हिंदी साहित्य में महानगरीय परिवेश

अतिथि संपादक

डॉ. ए. जी. जायसवाल

प्राचार्य

आदिवासी सेवा सहायक एवं शिक्षण प्रसारक संस्था का श्री डी.एच.अग्रवाल कला,
श्रीरंग अवधूत वाणिज्य एवं श्री सी.सी.शाह तथा श्री एम. जी. अग्रवाल विज्ञान महाविद्यालय, नवापुर

कार्यकारी संपादक

डॉ. अशोक मराठे

महासचिव

उत्तर महाराष्ट्र हिंदी प्राध्यापक परिषद

डॉ. अभयकुमार खैरनार

अध्यक्ष

डॉ. सी. एल. सुरवाडे

संयोजक

कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय, नवापुर

प्रा. जे. डी. साळी

समन्वयक, IQAC

Akshara Publication

, Office, Plot.No. 42 Gokuldham Residency Prerana Nagar, Wanjola Road,
Bhusawal Dist. Jalgaon [M. S.] India Pin Code:

Editorial Board

:- Chief & Executive Editor:-

Dr. Girish Shalik Koli

Dongar Kathora

Tal.Yawal, Dist. Jalgaon [M. S.] India Pin Code: 425301

Mobile No: 09421682612

Website:www.aimrj.com Email:aimrj18@gmail.com

:-Co-Editors :-

- ❖ **Dr. Sirojiddin Nurmatov**, Associate Professor, Tashkent Institute of Oriental Studies, Tashkent City, Republic Of Uzbekistan
- ❖ **Dr.Vivek Mani Tripathi**, Assistant Professor, Faculty of Afro – Asian Languages and Cultures, Guangdong University of Foreign Studies, Guangzhou, Guangdong, China
- ❖ **Dr.Maxim Demchenko** Associate Professor Moscow State Linguistic University, Institute of International Relationships, Moscow,Russia
- ❖ **Dr.Mohammed Abdraboo Ahmed Hasan**, Assistance Professor (English) The Republic of Yemen University of Abyan General manager of Educational affairs in University of Abyan, Yemen.
- ❖ **Dr. Wajira Gunasena**, Lecturer, Dept of Languages, Cultural studies & Performing Arts University of Sri Jayewardenepura, Nugegoda, Sri Lank
- ❖ **Shiv Kumar Singh** , Lecturer, Indian Faculty of Arts and Humanities, University of Lisbon Portugal.
- ❖ **Dr. Vijay Eknath Sonje**, Assistant Professor (Hindi) D. N. College, Faizpur [M. S.]
- ❖ **Mr. Nilesh Samadhan Guruchal**, Assistant Professor (English)Smt. P. K. Kotecha Mahila Mahavidyalaya, Bhusawal, Dist. Jalgaon [M. S.] India.
- ❖ **Dr. Shaikh Aafaq Anjum**, Assistant Professor (Urdu) Nutan Maratha College, Jalgaon. [M. S.] India.
- ❖ **Mr. Dipak Santosh Pawar**, Assistant Professor (Marathi)Dr. A.G.D. Bendale Mahila Mahavidyalya, Jalgaon [M. S.] India.

PEER REVIEW POLICY

AMRJ will send a copy of research work to the editorial board. The board will verify the same according to the rules of research methodology. Then plagiarism in the work will be checked. In case if the research methodology is not followed properly by the researcher, message will be given to the researcher and he/she will be asked to revise the work in a stipulated period.

After checking research methodology and plagiarism, the work will be sent to the Peer Review Committee.

SINGLE BLIND PEER REVIEW BY EXPERT PEER REVIEWERS

AMRJ adopts the Single Blind Peer Review Method. After checking research methodology and plagiarism, the work will be sent to the Peer Review Committee for review through email. AMRJ do not disclose the details of researcher to Peer Review Committee. The Peer Review Table will be displayed online according to the criteria decided by the Editorial Board. After the approval by Peer Review Committee, the research work will be published in the Issue. In case if any instructions received from Peer Review Committee, the same will be forwarded to the researcher and he/she will be asked to clear the matter. Editorial Board of AMRJ will be the final authority to decide whether a research work is to be published or not.

AMRJ Disclaimer:

For the purity and authenticity of any statement or view expressed in any article. The concerned writers (of that article) will be held responsible. At any cost member of Akshara's editorial Board will not be responsible for any consequences arising from the exercise of Information contained in it.

Index

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
1	हिंदी ग़ज़लों में महानगरीय परिवेश	डॉ. मधु खराटे	05
2	'आवां' उपन्यास में महानगरीय परिवेश	प्रो. डॉ. जिजाबराव पाटील	09
3	'एक अकेला इस शहर में' कहानी में चित्रित महानगरीय परिवेश	प्रो. संजय कुमार शर्मा	12
4	महानगरीय परिवेश और ढहते मानवीय मूल्यों की दास्तान (हिंदी काव्य साहित्य के साहित्य के संदर्भ में)	डॉ. जितेंद्र पीतांबर पाटिल	15
5	श्रीलाल शुक्ल के उपन्यासों में चित्रित महानगरीय आवास की समस्याएँ	डॉ. अभयकुमार रमेश खैरनार	18
6	कृष्णा सोबती के 'समय-सरगम' उपन्यास में महानगरीय परिवेश	प्रा. डॉ. अशोक शामराव भराटे	21
7	ज्ञानप्रकाश विवेक के उपन्यासों में महानगरीय परिवेश	डॉ. अनिल बाबुलाल सूर्यवंशी	23
8	'समय सरगम' उपन्यास में महानगरीय परिवेश	प्रो. राजेश भामरे	26
9	ज्ञानप्रकाश विवेक की ग़ज़लों में निहित महानगरीय परिवेश	प्रा. डॉ. महेश वसंतराव गांगुर्डे	30
10	हिंदी ग़ज़लों में चित्रित महानगरीय जीवन (डॉ. गिरिराजराज अग्रवाल की ग़ज़लों के विशेष संदर्भ में)	डॉ. आर. के. जाधव	33
11	महानगरीय परिवेश एवं जीवन की यथार्थ साक्ष ('बसेरा' उपन्यास के परिप्रेक्ष्य में)	प्राचार्य डॉ. नाना एन. गायकवाड	37
12	'मुझे चांद चाहिए' उपन्यास में महानगरीय परिवेश	डॉ. सुनिता नारायणराव कावळे	39
13	महानगरीय जीवन में दाम्पत्य जीवन के बदलते आयाम	डॉ. अशफ़ाक़ इब्राहीम सिकलगर	41
14	जहीर कुरेशी की ग़ज़लों में महानगरीय जीवन	डॉ. प्रीति सुरेंद्रकुमार सोनी	44
15	षड्यंत्रवादी बाहरी राजनीति, समाज नीति को चित्रित करनेवाला नाटक 'समबादी सत्ता'	डॉ. गौतम भाईदास कुवर	47
16	महानगरीय परिवेश में बदलते पारिवारिक संबंध (से. रा. यात्री के उपन्यासों के संदर्भ में)	प्रा. सुनील पानपाटील	50
17	महीप सिंह गुला 'यह भी नहीं' उपन्यास में महानगरीय परिवेश	डॉ. सी. एल. सुखाडे	54
18	'आवां' उपन्यास में महानगरीय परिवेश	प्रो. कल्पना एल. पाटील	57
19	मनू भंडारी के साहित्य में महानगरीय जीवन में आवास समस्याएँ	डॉ. आशा दत्तात्रय कांबळे	61
20	ममता कालिया के 'बेघर' उपन्यास में महानगरीय जीवन एवं परिवेश	सरिता संतोष माली प्रो. डॉ. योगेश गोकुल पाटील	64
21	प्रभा खेतान के काव्य में महानगरीय परिवेश	प्रा. डॉ. प्रल्हाद विजयसिंग पावरा	67
22	ममता कालिया की कहानियों में सामाजिक परिदृश्यता	डॉ. अंशुमान वल्लभ मिश्र	70
23	'दो मुद्दों के लिए गुलदस्ता' उपन्यास में महानगरीय परिवेश	डॉ. जगदीश बन्सीलाल चव्हाण	72
24	महानगरीय परिवेश में नारी चेतना	प्रा. अजित चुनिलाल चव्हाण	75
25	'मुझे चांद चाहिए' उपन्यास में महानगरीय परिवेश	डॉ. कृष्णा प्रल्हाद पाटील	79
26	हिंदी साहित्य में महानगरीय परिवेश	डॉ. प्रा. करुणा दत्तात्रय अहिरे	82
27	कथाकार कमलेश बख्शी की कहानियों में महानगरीय परिवेश	डॉ. संजय प्रल्हाद महाजन	84
28	महानगरीय नौकरीपेशा नारी का चित्रण (हंस पत्रिका में प्रकाशित कहानियों के विशेष संदर्भ में)	डॉ. ममता नानकचंद पंजाबी	89
29	नासिरा शर्मा की कहानियों में महानगरीय वेदना	डॉ. आनंद गुलाबराव खरात	92
30	चित्रा मुद्गल की कहानियों में महानगरीय परिवेश	डॉ. वनिता त्र्यंबक पवार-निकम	94
31	महानगरीय परिवेश का यथार्थ चित्रण: इकसठ कहानियाँ	डॉ. अमृत खाडपे	97

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
32	हिन्दी कथा साहित्य में महानगरीय जीवनयापन की समस्याएँ (कमलेश बक्शी की कहानियों के विशेष संदर्भ में)	डॉ. निंबा लोटन वाल्हे	102
33	मन्नू भंडारी के साहित्य में महानगरीय जीवन की समस्याएँ	प्रा. कविता मनीष पांडव	106
34	मृणाल पाण्डे के कहानी साहित्य में महानगरीय परिवेश और नारी	डॉ. संतोष बी. तमखाने	109
35	अलका सरावगी के उपन्यासों में महानगरीय परिवेश	डॉ. मनोज एन. पाटील	113
36	ज्ञानप्रकाश विवेक की कहानियों में महानगरीय परिवेश	प्रा. वैशाली प्रमोद अहिरे	117
37	कहानीकार राजेंद्र यादव की कहानियों में महानगरीय बोध	डॉ. अंजीर नथ्यू भील	120
38	डॉ. सत्यनारायण के साहित्य में महानगरीय बोध	प्रा. महेश दगडु रणदिवे	123
39	गीतांजलि श्री के कहानियों में महानगरीय परिवेश	डॉ. राजाराम बाबुराव तायडे	126
40	कृष्णा अग्निहोत्री के कहानी साहित्य में महानगरीय जीवन	प्रा. अविनाश बि. अहिरे	128
41	सुषमा मुनीन्द्र की कहानियों में महानगरीय परिवेश	भारती राजधर निकम प्रो.डॉ. संजयकुमार नं. शर्मा	131
42	कवि राघ्येश्याम शुक्ल के साहित्य में निरूपित महानगरीय बोध (दरपन के वस्तु के विशेष संदर्भ में)	प्रा.डॉ. ईश्वर ठाकुर	135
43	आदिवासी कवियों की कविताओं में महानगरीय परिवेश (जसिंता केरकट्टा, अनुज लुगुन, निर्मला पुतुल की कविताओं के संदर्भ में)	प्रा. बंसीलाल सजन भामरे	138
44	अरुण कमल के काव्य में महानगरीय परिवेश	श्रीमती रेखा अशोक पाटील	142
45	सुशीला ठाकभौर के साहित्य में महानगरीय परिवेश	श्रीमती संघमित्रा मनोहर गवळे प्रा. डॉ. संजयकुमार नंदलाल शर्मा	144
46	चंद्रसेन विराट की गजलों एवं गीतों में महानगरीय जीवन का यथार्थ चित्रण	डॉ. रोहिदास धोंडीबा गवारे	147
47	हिंदी गजलों में अभिव्यक्त रिश्तों की घुटन -महानगरीय परिवेश के संदर्भ में	प्रा. राजेश एम. खर्डे डॉ. अभयकुमार रमेश खैरनार	150
48	वीरेंद्र जैन के उपन्यासों में अभिव्यक्त महानगरीय परिवेश (आर्थिक चिंतन के विशेष संदर्भ में)	डॉ. काळु दत्त बागुल	154
49	महानगरीय जीवन : जिंदगी तथा भविष्य की अनिश्चितता का त्रास	डॉ. स्वाती वसंत शेलार	156
50	महानगरों में बेरोजगारी की समस्या (मन्नू भंडारी की कहानियों के विशेष संदर्भ में)	डॉ. वसीम मक्काणी	159
51	मन्नू भंडारी की कहानियों में चित्रित महानगरीय जीवन के रिश्तों में परायापन	डॉ. विजयप्रकाश ओमप्रकाश शर्मा	162
52	'दिल्ली दरवाजा' उपन्यास में महानगरीय परिवेश	श्रीमती सुनीता ईश्वर गोयर	165
53	'मनुष्य के रूप' उपन्यास में अभिव्यक्त संवेदना	प्रा.डॉ. पिरू आर. गवळी	169
54	'नरक मसीहा' उपन्यास में महानगरीय जीवन	डॉ. प्रियंका जगदीश महाजन	172
55	सलाम आखिरी' उपन्यास में महानगरीय वेश्या-जीवन का चित्रण	प्रा.डॉ. रविंद्र आर. खरे	174
56	हिंदी गजलों में अभिव्यक्त महानगरीय एवं ग्रामीण बोध	प्रा. विजय लोहार	178
57	लघुकथाओं में कथ्य एवं भाषा का महत्व	प्रा.डॉ. कल्पना राजेंद्र पाटिल	184

हिंदी ग़ज़लों में अभिव्यक्त रिश्तों की घूटन – महानगरीय परिवेश के संदर्भ में

प्रा. राजेश एम. खर्डे

शोधार्थी

सहायक प्राध्यापक

एस.एन.डी.टी. महिला महाविद्यालय, जलगाँव

डॉ. अभयकुमार रमेश खैरनार

मार्गदर्शक (हिंदी विभाग)

श्री. शि. वि. प्र. संस्था का

भाऊसाहेब ना. स. पाटील साहित्य एवं मु. फि. मु. अ. वाणिज्य

महाविद्यालय, देवपूर, धुलियाँ - महाराष्ट्र (भारत)

सारांश :

ग़ज़ल के शुरुआती दौर में तो ग़ज़ल फ़ारसी-अरबी में कही जाती रही किंतु धीरे-धीरे कालानुसार ग़ज़ल ने स्वयं को परिस्थितियों नुसार ढाल लिया और आम बोल-चाल की भाषा में भी लिखी और कही जाने लगी जिसकारण ग़ज़ल को लोगों ने सरा आँखों पर बैठा लिया। हिंदी ग़ज़लकारों ने कथ्य के अनुरूप नए-नए प्रतीकों और बिम्बों का सहारा लेकर ग़ज़ल-साहित्य को समृद्ध किया। प्रतीक और बिम्ब के साथ-साथ वास्तविकता ही यही है कि, शिल्प और कथ्य के सुंदर तालमेल से ही एक सही ग़ज़ल जन्म लेती है। डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल की ग़ज़लें महानगरीय जीवन से काफी जुड़ी हुई हैं। उनकी ग़ज़लें समाज का दर्पण हैं, इनकी ग़ज़लों ने समाज में एक नया आशावाद संचारित किया है। इनकी ग़ज़लें महानगरीय समाज में व्याप्त सामाजिक संकिर्णता, अंधविश्वास, अलगाववाद, श्रद्धा, सांप्रदायिकता को दूर कर एक सहिष्णुता, श्रद्धा, एकता आदि के स्वर मुखारित करती हैं। डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल ने समाज को जाँचा-परखा है, समाजिकता को बड़ी निकट से देखा है, आज समाज रिश्तों को टूटते-बिखरते देख रहा है उसे रोक नहीं पा रहा है। सदियों से लेकर आज तक ग़ज़ल सभी स्तरीय वर्ग पाठकों को प्रभावित करती आयी है।

प्रस्तावना :

पिछले ढाई दशकों में जिन हिंदी कवियों ने ग़ज़लें कही और ग़ज़ल के क्षेत्र में अपनी प्रतिभा से स्वयं को प्रभावित किया, उनमें डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल का नाम प्रथम पंक्ति में लिया जाता है। लेकिन आज भी डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल नम्रता से कहते हैं कि, 'दुष्पंत के बाद हिंदी की ग़ज़ल काफी आगे बढ़ी है। वह बालपन से निकलकर प्रौढ़ता तक आ गई है। कितने ही रचनाकार इस विधा में उच्चस्तर का लेखन कार्य कर रहे हैं। लेकिन यहाँ जानबुझकर उनकी विस्तारपूर्वक चर्चा नहीं की गई है, क्योंकि दामन के धब्बों को पहले देखना चाहिए और फूलों को बाद में। प्रशंसात्मक सामग्री का प्रदर्शन करते रहने से दामन के धब्बे अनदेखे रह जाते हैं। और जब धब्बे अनदेखे रह जाते हैं तो उन्हें धोने का प्रयास भी नहीं किया जाता।'¹

हिंदी ग़ज़लकारों में डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल का नाम शीर्ष ग़ज़लकारों में है। हिंदी साहित्य के गिरि पर राज करनेवाले गिरिराज जिनकी शरण में साहित्य की हर विधा आयी और हिंदी साहित्य में डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल आज अग्र पंक्तियों में विराजमान हैं। एक समर्थ ग़ज़लकार के रूप में डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल आज हिंदी साहित्य जगत में प्रतिष्ठित हो चुके हैं। हिंदी ग़ज़ल की चल रही धारा का मुख मोड़कर उसे नई धारा में पिरोना आसान कार्य नहीं है, यह उनकी अनवरत मौन साधना का ही फल है की वे जीवन के चढ़-उतारों में भी जीवन के उच्चतर मूल्यों के प्रति दृढ़ आस्था लेकर चलने वालों में आगे हैं। आज आशावादी ग़ज़लकार के रूप में डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल ने जो प्रतिष्ठा अर्जित की वह निःसंदेह अभिन्नदीय है।

डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल की ग़ज़लों में महानगरीय चिंतन :

डॉ. अग्रवाल ने न केवल ग़ज़ल कही है अपितु उन्हें जिया भी है। इसीलिए उनकी ग़ज़लों में गंभीर चिंतन उभरकर सामने आता है। ग़ज़लकार सिर्फ ग़ज़लें नहीं कहते उन्हें पहले जीते भी हैं, उनमें डूबते हैं फिर जो खरा है वह ग़ज़ल में शेरों के माध्यम से व्यक्त होता है। इन्होंने अपनी ग़ज़लों में खास तौर पर महानगरीय जीवन का चित्रण किया हुआ मिलता है। आज महानगरीय लोगों को आम आदमी से किसी को सरोकार नहीं है, तथा आज समाज में आदमी की सरलता, सहजता महानगरीय विद्रूपताओं में विलीन होती जा रही है। ईष्या, डाह और अश्रद्धा ने सामाजिक सरोकारों को पीछे छोड़ दिया है। कंकरीट के उगते जंगलों में मानवीय रिश्ते जंगली जानवरों जैसी प्रवृत्तियों में बदलते जा रहे हैं - "खेत खाली पड़े है यार / आदमीयत में आदमी बो दो।"²

डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल महानगरीय समाज में आ रहे तेजी के बदलाव को महसूस कर उन्हें अपनी ग़ज़लों के माध्यम से समाज को अपना रूप दिखाने का कार्य कर रहे हैं। "आदमी की सरलता, सहजता, निश्चलता, महानगरीय विद्रूपताओं में विलीन हो

जा रही हैं। कंकरीट के जंगलों में मानवीय रिश्ते जंगली जानवरों जैसी प्रवृत्तियों में बदलते जा रहे हैं, दोस्ती और भाईचारे के प्राचीन अर्थ खंडित हो रहे हैं, छल, प्रपंच, स्वार्थ और विश्वासघात के कीटाणू वातावरण में फैल रहे हैं। खोखली मुस्कान, भौतिक आकर्षण, विषाक्त वातावरण, भीड़भाड़ और बढ़ते हंगामों के बीच अपनी पहचान खोता जा रहा है आदमी।¹

डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल जिस कटुता का परिचय उपर्युक्त शेर के माध्यम से देते हैं, कि अपनेपन के रिश्ते भी अभी भूले-भूले से लगते हैं, परिचित कोई भी नजर नहीं आता। परिचित तो जाने दिजीए अभी आदमी भी आदमी को पहचानने से इन्कार कर रहा है। इसी बात को बड़ी सहजता के साथ डॉ. अग्रवाल कहते हैं,

"भीड़ थी लेकिन कोई परिचित नजर आता न था

हर तरफ थे आदमी और रास्ते ही रास्ते।"²

डॉ. अग्रवाल के भीतर शोर बहुत है। इस गजल संग्रह में आदमी की पहचान के साथ-साथ उन्होंने औद्योगिकरण में भूल रहे मानवीय रिश्तों की घुटन को भी उभारा है। औद्योगिक नगरों की व्यवस्तता एवं भीड़भाड़ में मनुष्य अपनी ही पहचान खोता जा रहा है। मानवता से रहित ऐसे मनुष्यों का वर्णन इन्होंने बड़ी ही सहज एवं स्वाभाविक ढंग से प्रस्तुत किया है।

आज मानव रिश्तों-नातों में जो अपनापन है वह भूल गया है। आज मानव के मन के रिश्ते क्षणिक, अस्तीत्वहीन एवं व्यावसायिक हो गए हैं। आज कुछ भी पहले जैसा नहीं रहा, वर्तमान समय में परिचित भी अब अपरिचित जैसे लगते हैं,

"जब जब हमने खोज निकाला, अपनेपन के रिश्तों को

भूले-भूले से लगते थे, जितने परिचित चेहरे थे।"³

भारतीय संस्कृति में संस्कारों का बड़ा ही महत्व है। भारत की संस्कृति सदा ही 'अतिथि देवो भव' की रही है, लेकिन आज इस भीड़ भरे बाजार में आम आदमी को कोई परिचित नजर नहीं आता बस हर कोई भीड़ का हिस्सा बनता जा रहा है। भीड़ में अगर कोई परिचित नजर भी आए तो उसकी खातिरदारी ना करनी पड़े इसीलिए वह आँख चुराता है। आदमी आज इस भीड़ से भरे संसार में अकेला रह गया है, वह खुद ही अपनी पहचान खोता जा रहा है।

आज हर रास्ते पर आदमी नहीं बस चलते-फिरते मशिनी लोग नजर आते हैं, हर एक ने अपने लिए एक मुखौटा बना लिया है। शहर में रहनेवाला आदमी अब मशिनी हो गया है। औद्योगिकीकरण की भीड़-भाड़ में जीनेवाला आदमी घड़ी की काँटोपर उसका जीवन चलने लगा है, वह अपनी सभ्यता, संस्कृति, प्यारभरे रिश्ते-नाते भूलकर शहरी दिखावे को अपनाने लगा है। शहरी सभ्यता, विकास को वह अब सभ्य संस्कृति मानता है, लेकिन डॉ. गिरिराजशरण उसे गाँव की सभ्यता की ओर ले जाते हुए कहते हैं,

"सभ्यता शहर की हुई विकसीत

गाँव की ओर तू कदम कर ले।"⁴

भारत को अहिंसा का पाठ देने वाले महापुरुष महात्मा गांधी हमेशा कहा करते थे कि, 'गाँव की ओर चलो' क्योंकि उस महापुरुष को भी मालूम था की मानवी रिश्तों की परख गाँव में ही जीवित है। उसी तरह डॉ. अग्रवालजी भी गाँव की ओरसे आज भी आशावादी है, उनको लगता है की आज भी गाँवोंमें रिश्तों को माना जाता है। रिश्तों की कद्र होती है। शहर में आया हुआ आदमी रिश्तों की पहचान खोता जा रहा है।

आज भी गाँव अपनी सरलता, सहजता, सभ्यता, संस्कृति, आदर-सम्मान, रिश्ते-नाते बड़े प्यार से संजोता है, वहाँ रिश्तों में वह बनावटीपण नहीं है। आज भी गाँव में मेहमानों को भगवान की तरह पुजा जाता है। जैसे-जैसे जमाना बदल रहा है, वैसे-वैसे इन्सानों की सोच भी बदल रही है। वह अपनों को पराया समझने लगा है तथा उनसे दूर रहने लगा है। आदमी अब परायों को अपना समझ अपनों से दूर भाग रहा है। वह अपनों एवं परायों का भेद समझ ही नहीं पा रहा है।

डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल रिश्ते-नातों में अपने और परायेपन का फर्क कुछ इस प्रकार कहते हैं --

"भूल गया है कौन समय को, समय किसे कब भूला है

अपने और परायेपन में केवल इतना नाता है।"⁵

भारत की संस्कृति सारे जहाँ को परिचित है। भारतीय संस्कृति में घर आए मेहमान को भगवान की तरह पुजा जाता है, उसका आदर-सत्कार किया जाता है। उसके साथ सभी परिवारजन प्यार से बातें करते हैं, प्यार से भोजन कराते हैं। लेकिन शहरों में जो संस्कृति विकसीत हुई है। हर कोई किसी न किसीको लुटने-खसोटने का प्रयास कर रहा है, करता है। वहाँ हर आदमी एक डर के साये में जीता है, इस संदर्भ में एक उदाहरण द्रष्टव्य है, "आदमी को आदमी का डर हुआ / अब यहाँ मेहमान को पूछेगा कौन / कौन-सी धरती पे आकर बस गया / सिरफिरे इंसान को पूछेगा कौन।"⁶

अपनों को कौन भूल गया है, या अपने मैं को भूल गए है। मैं को लगता है के अपने भूल गए है और अपनों में भी बहुत सारे मौं है जिन्हें लगता है उन्हें अपने भूल गए है और इसीकारण परायापन बढ़ता जा रहा है। अभी दोनों को मालूम है कौन किसे भूल गया है। अब उसी आदमी की बात डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल कहते है,

"जिंदगी कैसे गुजारी मुझसे मत पूछो, मगर
खून का रिश्ता निभाओ और पछताया करो।"⁹

पहले आदमी अपने रिश्तों के लिए अपना सर्वस्व गवाने को तैयार रहता था, लेकिन उसने ऐसा क्या अनुभव किया की वह पिछली जिंदगी जो अपनों के साथ, खून के रिश्तों के साथ जिया उसे जिकर उसे अब पछतावा होने लगा है। शायद इसीलिए डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल को कहना पडा,

"मुम्किन कहाँ रहा है अब नाम पर किसी के
सुख-चैन त्याग देना, जीवन - निसार करना।"¹⁰

प्राचीन काल से लेकर पिछली सदी तक के उदाहरण प्यार, रिश्तों के नाम पर दिए जाते है। राम और लक्ष्मण में भाई-भाई का प्यार, राम और सुग्रीव में मित्रता तथा कृष्ण और सुदामा की मित्रता। इन मित्रोंके उदाहरण में हम देखते है की दोस्ती के खातिर राजा तक रंक के पौर धोकर उसका उचित मान-सन्मान करता है, लेकिन इस सदी को हो क्या गया है।

सच्चा प्यार और सच्चे रिश्ते अब सिर्फ किताबों में पढ़ने के लिए मिलते है। आज इन्सान को रिश्तों पे ही नही अपने हमसफर पर भी विश्वास नही रहा है। डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल आदमी में चल रही हैं इस घुटन को अच्छी तरह पहचानते है, इसीलिए वे कहते है,

"हमसफर मुझको बनाकर अजनबी हो जाएंगे
किस कदर उलझा रहा हूँ आज तक रिश्तों के साथ।"¹¹

आज आदमी रिश्तों में एक घुटन महसूस करता है, उसे लगता है यह रिश्ते-नाते सब दिखावा है, सचमें देखा जाए तो आदमी अकेला आता है अकेला जाता है ऐसी बाते वह बनाता है। उसे लगता है रिश्ते-नाते एक पल के लिए बनते है और बिगड़ते है, पलमें हमें अपना बनाते है और पलमें बेगाना बनाकर छोड़ जाते है, हम बस इन्ही रिश्तों के उलझन में उलझे बैठे है।

इन्सान अब सोच समझकर फैसले लेने लगा है जो जादातर रिश्तों के मामले में बेबुनियाद साबित होते है। वह अब अपने दिल की नही सुनता है जो रिश्तों के बारे में सही राय देता है, इसीलिए मानव अपनी बुद्धि से विचार कर अपने मन में क ई तरह की शंकाओं को धरे बैठा है, उसे अब विश्वास ही नही होता की अपने अपने होते है। इसीलिए उसमें पहले विश्वास का होना जरूरी है तभी वह रिश्ते समझ पायेगा नही तो वह खुद ही आशंकित बना रहेगा।

"मेरे अंदर सिमटा - सिमटा बौठा है विश्वास मेरा
आशंका की सूली पर है अरसे से अहसास मेरा।"¹²

डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल की गजलों की एक खासियत है, वह अपनी गजलों में अलग-अलग परिणाम उभारते है तथा उसे किस तरह बदला जाए उसका मार्ग भी देते है। डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल की गजलों की खास विशेषता है कि उनमें संप्रेषणीयता का लोच अधिक है। वे बड़ी-से-बड़ी बात को सीधी और सहज भाषा में कहकर निकल जाते है।

औद्योगिकीकरण की भीड़-भाड़ में महानगरीय मानव का जीवन कृत्रिम हो गया है। वह हर चीज को अब तोल कर देखता है उसकी यह आदत अब इतनी खराब हो गई है की वो अब रिश्तों में भी विश्वास नही करता। उसकी इस शंका को डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल अपनी सादगी से दूर करते है -

"दिल भी तेरा साथी है, साथी को मत भूला कर
शंका जीवन का विष है, विश्वासों को पैदा कर।"¹³

विश्वास की डोर रिश्तों के बंधन के लिए बहुत जरूरी है। यह डोर अगर कमजोर पड जाए तो रिश्तों को टूटने में जादा देर नही लगती। आज ऐसा प्रतीत होता है कि हर इन्सान रिश्तों में एक घुटन सी महसूस कर रहा है। उसे अब किसीपर भरोसा नही रहा है, रिश्तों पे ना सही दोस्तों पे भी नही, आज समाज अपनी संस्कृति भूलकर उपरी दिखावे को भूलकर आधुनिकीकरण के मायाजाल में लिप्त होता जा रहा है।

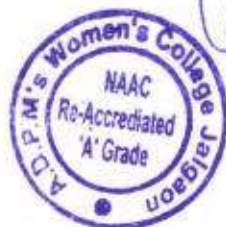
निष्कर्ष :

१. रचनाकार कोई भी हो वह अपने समय का सजग प्रहरी होता है। वह अपनी रचनाओं में अपने समय का यथार्थ चित्रण करत उसकी दृष्टी व्यक्ति और समाज की प्रत्येक गतिविधि पर केंद्रित होती है।

२. अपनी रचनाओं के उज्ज्वल प्रकाश से वह समाज और व्यक्ति दोनों का मार्गदर्शन करता है। यही मार्गदर्शन कार्य डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल की गज़लों के माध्यम से हुआ है।
३. डॉ. अग्रवाल की गज़लों में वर्तमान से जुड़े प्रत्येक विषय को स्वतंत्र अभिव्यक्ति मिली है।
४. इनकी गज़लों में सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक एवं नैतिक, आर्थिक एवं राजनीतिक बोध आशावादीता का स्वर लिए बहुआयामी रूप में प्रकट हुए हैं।
५. डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल का गाँव याने भारतीय संस्कृति और इस संस्कृति में अपनापन है और अपनेपन के रिश्ते भी हैं।
६. डॉ. अग्रवाल ने मानव जीवन से जुड़े हर पहलू का सूक्ष्मता से अध्ययन कर उन्हें आशावादी मोड़ देकर प्रस्तुत किया है।
७. कुल मिलाकर डॉ. अग्रवाल की गज़लों में केवल मानवी मूल्यों के पतन, रिश्तों की घुटन नहीं हैं बल्कि मानवीय मूल्यों के उत्थान के लिए उद्बोधन भी हैं।
८. डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल एक आशावादी गज़लकार हैं, जिनकी गज़लें निराशा के क्षणों में आशा का संचार करती हैं।

संदर्भ ग्रंथ :-

- 1) अग्रवाल डॉ. गिरिराजशरण, आदमी है कहाँ, पृ. क्र. 7
- 2) अग्रवाल डॉ. गिरिराजशरण (संपा.), शोधदिशा-अंक-4 दिसंबर 2007, पृ. क्र. 122
- 3) अग्रवाल डॉ. गिरिराजशरण, भीतर शोर बहुत है, पृ. क्र. 24
- 4) वही पृ. क्र. 33
- 5) वही पृ. क्र. 31
- 6) वही पृ. क्र. 42
- 7) अग्रवाल डॉ. गिरिराजशरण, आदमी है कहाँ, पृ. क्र. 133
- 8) उपरोक्त, भीतर शोर बहुत है, पृ. क्र. 51
- 9) वही पृ. क्र. 43
- 10) सिन्हा अनिरुद्ध, हिंदी गज़ल : सौंदर्य और यथार्थ, पृ. क्र. 66
- 11) उपरोक्त, भीतर शोर बहुत है, पृ. क्र. 47
- 12) वही पृ. क्र. 82

asp -

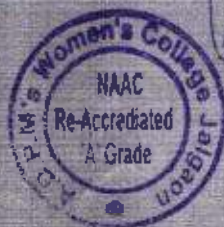
ISSN 2394-5303

printing[®] AREA

Issue-110, Vol-02, February 2024

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

Editor
Dr. Bapu G. Gholap

Dr. Bapu G. Gholap

27) प्राचीनन्यायग्रन्थेष्वपवर्गस्वरूपविमर्शः सुप्रिया राउत, तिरुपति	127
28) मनोरंजन संस्कृति : साहित्य और समाज डॉ. डिंपल सुरेश पाटिल, जलगांव	130
29) वेदों में सर्व मंगलकामना डॉ. दीपशिखा, गभाना, अलीगढ़, (उत्तर प्रदेश)	132
30) भिलाला जनजातीय संस्कृति के विविध आयाम मानसिंह डोडवा, डॉ. कुवरसिंह बघेल, बड़वानी, (म.प्र.)	136
31) "भारतीय ममज और बदलते ग्रामीण संयुक्त परिवार" एक विमल कुमार, लखनऊ	141
32) भक्ति आंदोलन की ऐतिहासिक एवं सामाजिक पृष्ठभूमि सीमा कुमारी, डॉ. ए. एन. सिंह, घोसी - मऊ	145
33) उत्तराखंड में सूक्ष्म वित्त एवं औद्योगिक विकास रहीस अहमद, डॉ. विश्वनाथ पाण्डेय, खटीमा, (उत्तराखंड)	148
34) खंड काव्य अछरू माता : एक अनुशीलन — प्रियंका शर्मा, डॉ अवधेश कुमार चंसौलिया, ग्वालियर, (म.प्र.)	153
35) दिल्ली सल्तनत के अधीन नगरीकरण की रूपरेखा डॉ. ए. एन. सिंह, प्रमोद कुमार, घोसी-मऊ	156
36) कृषक जीवन का जीवन्त दस्तावेज : केदारनाथ अप्रवाल का काव्य डॉ. अंजना शर्मा, भरतपुर	161
37) धूमिल के काव्य में राजनीतिक चेतना डॉ. बालकृष्ण शर्मा, भरतपुर	165
38) महात्मा गाँधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार गारंटी अधिनियम का अनुसूचित जातियों जगदीश, डॉ. कृष्णा भारती, नैनीताल, उत्तराखण्ड	169
39) Protection against land grabbing in India Mradulika sharma, Ajmer, Rajasthan	175

मनोरंजन संस्कृति : साहित्य और समाज

डॉ. डिंपल सुरेश पाटिल

सहायक प्राध्यापक (हिंदी विभाग प्रमुख)

कला वाणिज्य और गृह विज्ञान महिला

महाविद्यालय, जलगांव

दग्धेनानलवदुपशमो मोक्षः। यदा परमार्थदर्शनं कृतवा
निवृत्तो धर्मः, तदा निर्बीजस्यातमनः शरीरादिबी
जधर्मार्थरहितस्यातमनः उत्पन्नानां शरीरादीनां
कर्मक्षयान्निवृत्तौ भूतायामनागतानां कारणाभावादनुत्पत्तौ
यथा दग्धेननस्यानलस्योपशमः पुनरनुत्पत्तौ, एवं पुनः
शरीरानुत्पत्तौ मोक्षः। इति।

उपसंहार :

मिथ्याज्ञानमेव जगतः कारणम्। मिथ्याज्ञानस्य
विनाशात् अपवर्गप्राप्तिः भवति। तत्त्वज्ञानेन एवं
मिथ्याज्ञानस्य नाशं कर्तुं शक्यते। यदा मिथ्याज्ञानस्य
नाशो भवति तदा रगद्वेषस्य मोहरूपदोषस्य च नाशो
भवति। यतो हि मिथ्याज्ञानमेव एतेषां कारणम्। दोषोऽपि
प्रवृत्तेः कारणम्, अतः दोषस्य नाशमात्रेण प्रवृत्तिः अपि
नश्यति। अर्थात् धर्मधर्मयोः नाशो भवति, धर्मधर्मयोः
नाशे जाते तज्जन्यः जन्म इत्यस्यापि नाशो भवति।
जन्म न भवतीति कारणात् भोगसाधनयुक्तशरीराभावात्
सुखदुःखरूपभोगस्यापि नाशो भवति, एवं प्रकारेण दुःखस्य
आतयन्तिकविनाशरूपः मोक्षः तत्त्वज्ञानात् समभवति।
तदुक्तं न्यायसूत्रस्य व्याख्यायाम्— उत्तरतवं पाट्यक्रममादाय
तदुत्तोरमनन्तरं यस्य पूर्वपूर्वस्य तत्तदनन्तरं पूर्वपूर्वमित्यर्थः,
तथा चोत्तरोत्तरापाये पूर्वपूर्वाभावादित्यर्थः। मिथ्याज्ञानं
तादात्म्येनातमनि देहप्रकारिका धीः तादृशसविषयकमात्रं
वा, दोषो रगो द्वेषश्च मिथ्याज्ञानसहितः, प्रवृत्तिर्धर्म
धर्मौ, जन्मविशिष्टशरीरसमबन्धः, एवञ्च तत्त्वज्ञानेनातमनि
देहाद्यन्यतवसाक्षात्कारातमकेन मिथ्याज्ञानापाये तत्
प्रतिबन्धे तत्सहितरागद्वेषाभावाद्धर्मधर्मयोरनुत्पत्तौ
जन्माभावाद्दुःखासमानकालीनदुःखध्वंसरूपोऽपवर्ग इति भावः
सहायकग्रन्थाः

ज्ञा—शर्मा, पण्डितश्रीदुर्गाधर (समपादक)।
प्रशस्तपादभाष्यम्। वाराणसी : समपूर्णानन्द
संस्कृतविश्वविद्यालयः, १९६७।

उत्कुर, श्रीमता अनन्तलाल (समपादक)।
न्यायवार्तिकतात्पर्यपरिशुद्धिः। निउ दिल्ली : इण्डियन
काउन्सिल अफ फिलोसफिकल रिसार्च, १९६६।

त्रिपाठी, आचार्यकेदारनाथ (समपादक)।
आतमतत्त्वविवेकः। वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, २००५।

शास्त्री, डा. दयाशङ्कर, उद्योतकर का
न्यायवार्तिक एक अध्ययन। वाराणसी : चौखम्बा
विद्याभवन, २००४।

शास्त्री, डा. श्रमेन्द्र (समपादक)। न्यायकुसुमाञ्जलिः।
दिल्ली : विद्यानिधि प्रकाशन, २०१५।

SEKN, PRKABAL, KUMARK EDITOR,-
NYAYASUTRAS- KOLKATA : THE ASIATIC SOCIETY,
2003-

उत्क्रांतिवाद के किसी एक छोर पर हमारा
समूह का हिस्सा होना जिंदा रहने का प्रमाण है। यह
इंसान को भली-भांति पता है, इसीलिए जब-जब
इंसान समूह से बाहर फेंका जाता है तब तब वह
मानसिक समस्याओं से जकड़ा हुआ होता है। बहुत से
होटल मालिकों का कथन है कि लोग होटल में खाना
काम और बातें ज्यादा करने आते हैं। मतलब खाने से
अधिक मनोरंजन करने आते हैं। प्रत्येक इंसान में दो
मानसिक जरूरतें आदम है। पहली कि हम एक समूह
का हिस्सा है, दूसरी कि उस समूह में मैं कोई महत्वपूर्ण
भूमिका अदा कर रहा हूं ऐसा महसूस होना। मनोरंजन
का जब सामूहिक रूप से अनुभव लिया जाता है तब
समाज से हम रूबरू होते हैं। टी.वी. पर अकेले शो
देखना और वही शो समूह के साथ खुले आसमान
तले समूह के साथ देखना दोनों में फर्क है। मनोरंजन
का अनुभव जब समूह के साथ लिया जाता है तो
उसमें भावनिक अनुभव पूर्णतः अलग होता है। इसी
तरह रेडियो पर श्रेया घोषाल का गाना सुनना, टी.वी.
पर देखना और लाइव सुनना तीनों अलग-अलग
अनुभव देने वाले हैं। सामूहिक अनुभव से दिमाग में
आनंददाई रसायन का स्राव होता है। वहां हम एक
अलग ही दुनिया में विचरण करने लगते हैं। समूह में
इंसान चिल्लाता है, गाता है। यह एक नियंत्रित पद्धति
से अनुभव होता है। हमारी भावनाओं को एक निर्गम
मिलता है और सुरक्षितता की साक्ष मिलती है। इसीलिए
टिकट की चिंता किए बिना लोग स्टेडियम में क्रिकेट

देखने जाते हैं। ऐसे मनोरंजन देखकर सामाजिक कौशल में सुधार होता है।

२०११ में बालाजी मोशन पिक्चर्स के बैनर तले बनी फिल्म 'द डर्टी पिक्चर' में एक प्रसिद्ध डायलॉग है 'फिल्में सिर्फ तीन चीजों से चलती हैं एंटरटेनमेंट, एंटरटेनमेंट, एंटरटेनमेंट और मैं एंटरटेनमेंट हूँ' यह वाक्य पिक्चर की मुख्य नायिका 'सिल्क' का है 'सिल्क' बॉलीवुड की दुनिया में एक आइटम गर्ल के रूप में प्रसिद्धि पा चुकी कलाकार है। उसकी अदाकारी और अभिनय को अश्लील और भद्दा कहकर उसे धुतकारने वाले वैचारिक और गंभीर पिक्चर बनाने की इच्छा रखने वाले दिग्दर्शन को 'सिल्क' यह प्रसिद्ध वाक्य सुनाती है। पिक्चर यह अनुभव और अभिनय का माध्यम है, तथा कला और संस्कृति का प्रतिनिधित्व करती है। संस्कृति अनुकरण से जीवन यापन की आदतें निर्माण होती हैं, बाद में यही आदतें नियमों का रूप धारण करती हैं। और यही नियम मन और बुद्धि पर नियंत्रण करना शुरू कर देते हैं। इस नियंत्रण से अस्वस्थ हुआ मन मनोरंजन संस्कृति से संपूर्ण जीवन में समाधान ढूँढने की कोशिश करता है। मनोरंजन यह संकल्पना बहुत व्यापक है किसका किसे मनोरंजन करना है? समाज का करना है? या किसी विशिष्ट का करना है? इस विधान पर मनोरंजन का दायरा आधारित होता है सामने वाले इंसान का सामाजिक भौतिक दर्जा देखकर अमुक तमुक व्यक्ति की भौतिक सांस्कृतिक और भावनिक भावनाओं की जरूरत को पूर्ण करने के लिए कहीं कोई प्रयास किया जा रहा है, तो हम उसे मनोरंजन कह सकते हैं। परंतु सिनेमा के कुछ प्रकार जो मनोरंजन के लिए आरक्षित थे उन्होंने यह निश्चित कर लिया कि १४ से १८ का मानसिक उम्र के गुट ही समाज के मनोरंजन के लिए है। आजकल फेसबुक, इंस्टा दिक्टर, टेलीग्राम को सर्वाधिक इन्हीं गुटों के द्वारा हैडल किया जा रहा है। कई बार प्रोड्यूसर अपने इंटरव्यू में बता चुके हैं कि समाज के युवाओं को अपने स्वयं के दुख से थोड़ी देर के लिए ही सही पर बाहर निकलना ही उनका मकसद है। उन्हें खिलखिला कर हंसना है और किसी भी प्रकार का विचार ना करते हुए हमें इनका मनोरंजन

करना है। कुछ सालों पहले एक फिल्म आई थी 'अमर अकबर एंथोनी' इसमें एक सीन में ऐसा दिखाया गया था की मां को एक ही बार तीन लड़कों का खून चढ़ाया जाता है तीनों ही लड़के अलग-अलग धर्म के हैं। परंतु रक्तगत इत्यादि की ऐसी कसौटीयों पर खड़ा उतरना असंभव है। जब दिग्दर्शक को इस बारे में पूछा गया तो उसका जवाब था कि समाज मनोरंजन की तरफ पारखी नजर से नहीं देखता या उसकी गहराई में जाने की कोशिश भी नहीं करता। बल्कि हमारा एकमात्र उद्देश्य होता है मनोरंजन।

साहित्य और मनोरंजन की अगर बात की जाए तो जो पॉपुलर है, और जो पॉपुलर नहीं है इन दोनों मुद्दों का समावेश हम इसमें कर सकते हैं। इस पर विचार करने से ऐसा दृष्टव्य होता है कि बहुत पहले से ऐसा कहा जाता है कि पहले हमारा समाज बाल्यावस्था में था धीरे-धीरे वह जाग्रतावस्था में आया। और होले से उसे सामाजिक प्रतिबद्धता के प्रति कर्तव्य नजर आया। उससे पहले समाज दिवास्वप्न में जीने वाला था। क्योंकि इसी कालखंड में प्रकाशित हुए अनेक उपन्यास रातों-रात प्रसिद्ध हुए। उनकी प्रसिद्धि का कारण समाजशास्त्र बताते हैं कि 'समाज दिवास्वप्न में समाप्त था। इसी कारण ये सारे उपन्यास उनके सामने आदर्शवात थे।' उस समय सारे उपन्यास अतिशय साहस के साथ लिखे गए। इसलिए उन लेखकों को स्वयं को सिद्ध करना पड़ा। परंतु वह एक बिता हुआ कालखंड था जब समाज इस प्रकार के उपन्यास पढ़ रहा था। इन उपन्यासों को खरीदने के लिए लंबी कतारें लगती थी। हिंदी साहित्य के बाबू खत्री के उपन्यास ने तो उपन्यास की दुनिया में तहलका मचा रखा था। ऐसा कहा जाता है कि १९३२ में जब उनके उपन्यास प्रकाशित होने लगे तब अनेक मसिकाओं में उनके अंश प्रकाशित होते थे। उस मासिक को प्राप्त करने के लिए अनेक लोग हिंदी पढ़ना सीखे। यह बहुत क्रान्तिकारी और परिवर्तनीय कदम था साथ ही मनोरंजनकारक भी।

अगर साहित्य और समाज की बात की जाए तो समाज जैसा है वैसा प्रतिबिंब साहित्य में दृष्टव्य होता है ऐसा कतई नहीं है, ऐसा संशोधन का मानना है। क्योंकि समाज को लेखक किस दृष्टि से देखता है

उस दृष्टिकोण पर सब कुछ निर्धारित होता है। क्योंकि हमेशा ऐसा नहीं होता कि जो लेखक को पसंद हो वही समाज पसंद करे। और अगर पसंद करता भी है तो फिर वह एक सामान्य लेखक की गिनती में आए बिना नहीं रह पाएगा। और अगर ऐसा हुआ तो वह उत्तमोत्तम प्रकार का विवेकवादी और प्रबोधनात्मक साहित्य समाज को दे ही नहीं पाएगा। 'ऐसे लेखक इतिहास के पन्नों पर दर्ज भी नहीं हो पाएंगे।'

निष्कर्षतः :

मनोरंजन यह जवाबदारीपूर्वक करने की बात है। उसका अति उपयोग होने से शरीर पर, रिश्तों पर अनेक विपरीत दुष्परिणाम हो सकते हैं। उससे समाज में एक प्रकार की बौद्धिक बोनसाई आ जाती है। किसी भी व्यक्ति के व्यक्तिगत क्षणचित्रों को उस व्यक्ति के परमिशन के बिना चित्रित करना, उससे लिंक मांगना सरासर गलत है। और इन सबको मनोरंजन का करार देना उससे भी गलत। ऐसा करना मनोरंजन के नाम पर समाज का और उस व्यक्ति का अधरूपतन है। इसलिए यह जांचना जरूरी है कि मानवी मन में मनोरंजन की शुरुआत कहां से हुई? आज के दौर में मनोरंजन का अतिरेक तो नहीं हो रहा है? मानसिक तनाव और मनोरंजन, मनोरंजन और साहित्य, मनोरंजन और सिनेमा, मनोरंजन और समाज इनके आपसी सहसंबंधों को किस प्रकार देखा जाना चाहिए? इसे भी मानसशास्त्रीय दृष्टिकोण से जांचने की जरूरत है। इसीलिए यह कहना गलत नहीं होगा कि मनोरंजन संस्कृति से साहित्य और समाज का गहरा रिश्ता है।

संदर्भ ग्रंथ :-

१. मनाचे व्यवस्थापन, संजय पंडित ध्रुव प्रकाशन २०११ पृ. २१

२. साहित्य और समाज, विजयदान देथा, वाणी प्रकाशन २०१७ पृ. १००

३. इंटरनेट से साभार।

□□□

वेदों में सर्व मंगलकामना

डॉ. दीपशिखा

असिस्टेंट प्रोफेसर (संस्कृत)

मां. काशीराम राजकीय महाविद्यालय, गभाना,
अलीगढ़ (उत्तर प्रदेश)

उस परम ब्रह्म परमात्मा के निःश्वास भूत वेदों का प्रादुर्भाव प्रगल्भ तप और प्रखर प्रतिभापूर्ण महर्षियों के अविच्छिन्न ज्ञान द्वारा स्वतः प्रस्फुटित शब्द राशि से हुआ। मानव उसी ज्ञान से सभ्यता— संस्कृति का निर्माण करता हुआ ऐहलौकिक और आमुशिवक अभ्युदय का भागी बन सकता है। वैदिक सूक्तियों न केवल राष्ट्रमंगलकामना प्रत्युत् अन्तर्राष्ट्रीय मंगलकामना दृष्टिगोचर होती है। ऋषियों ने लोगों को अपनी बुद्धि, धन, ज्ञान, शौर्य आदि को शान्तिपरक सर्जनात्मक कार्यों में संयुक्त करने के लिए केवल राष्ट्रिय ही नहीं, अपितु अन्तर्राष्ट्रिय कल्याण का भी उपदेश दिया है। 'ऐश्वर्य का देवता हमारे लिए कल्याणकारी हो। कीर्ति, ऐश्वर्य और समृद्धि हमारे लिए सुखदायी हों। सत्य और संयम की प्रशंसा हमारे लिए कल्याणकारी हो। अनेक रूपों में प्रकट अर्यमा (उदारता का देवता) हमारे लिए (अर्थात् मानव जाति के लिए) सुखद हो। ऋषियों की अन्तर्राष्ट्रीय मंगलकामना का निर्मल भाव तब प्रशंसनीय हो उठता है जब वह हृदय से कामना करते हैं कि विश्व के सभी मानव उन्हें मित्र की दृष्टि से देखें और वे भी विश्व के सभी मानवों को मित्र की दृष्टि से देखें' और जो हमें प्राप्त हुआ है, उसी का उपभोग करे, किसी दूसरे के धन को छीन लेने का लोभ न करें।' द्यावापृथिवी हमारे लिए कल्याणकर हो जाए।' राष्ट्र एवं सत्य (धर्म) के रक्षकों से यह भी आशा की गई है कि वे लोग भी शान्ति स्थापना को अपना लक्ष्य बनाये रखें।

वैदिक सूक्तियों में किसी एक व्यक्ति की, एक